

Ang Kababaihan ng Tundo Pagkatapos ng Digma*[★]

Nancy Kimuell-Gabriel

ABSTRAK

Isinasalaysay sa papel na ito kung paano bumangon ang kababaihan ng Tundo pagkatapos ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig hanggang bandang 1970 bago ideklara ang Batas Militar. Inilalarawan dito ang sitwasyon ng bansa pagkatapos ng gera at ang alaala ng mga taga-Tundo sa kanilang buhay noon. Tinatalakay dito ang pinakamatingkad na alaala ng mga taga-Tundo sa panahong ito: ang pagdagsa ng mga migrante mula sa probinsya na nakikipagsapalaran at naghahanap ng mapagkakakitaan. Higit na marami sa kanila ang kababaihan, na namasukan bilang mga katulong sa bahay. Lumuwas sila para tumupad ng mga pangarap at matatagpuan nila ang mga sarili sa mahirap at kadusta-dustang kalagayan ng kababaihang maralita ng lunsod. Nakasentro sa pag-aaral na ito ang karanasan ng kababaihang magkahalong taal at dayo dahil na rin sa katangian ng pook na «silungan» ng lahat ng nagbabakasakali't nakikipagsapalaran sa Maynila. Tundo ang pinakamalapit nilang sisilungan dahil narito ang tren at daungan. Ang mga maralitang kababaihan ay makikipamuhay sa isa't isa, at matatagpuan ang mga sariling pinahihirapan ng kawalan ng disentang tirahan, hikahos na pamumuhay at partikular na suliranin ng kababaihan, ang 5P o pera, pambababae, paglalasing, pagseselos at pananakit (ng asawa), ang dobleng pasanin, double standard, mga problema sa pag-aanak at pagmamagulang. Binabakas din ang kanilang reaksyon sa kalagayan: ang kanilang pagtanggap, pag-angkop at paglaban sa kanilang sitwasyon.

Mga susing salita: kababaihan, Tundo, urban poor, maralitang tagalunsod, informal sector, migrasyon

This paper narrates the condition of Tondo Women after the Second World War (1946) and prior to the declaration of Martial Law. It is a women's history woven into the history of the place. It is the story of women who originally came from Tondo together with migrant women who settled in the place and claimed Tondo as their own homeland. It is an account of their collective memories on how they got back their lives after the war, during which time the internal migration of women was also at its highest. The women of Tondo, together with the newly arrived migrants found themselves living together and bearing the brunt of poverty while saddled with issues and problems related to their gender. The study exposes the lived experiences, the voices and mentalities of urban poor women who suffered from lack of economic and educational opportunities, housing problems and adequate social services, relational problems with their spouses, double burden, double standard, domestic violence, and reproductive health problems. It also documents the reactions of women to their sad plight, from that of the position of acceptance, to coping up, and actual resistance to their problems.

Keywords : Women, Tondo, urban poor, informal sector, migration, post war

*Ang pananaliksik na ito ay bahagi ng disertasyong doktoral ng may-akda na may suportang pinansyal mula sa Opisina ng Tsanselor ng Unibersidad ng Pilipinas sa pamamagitan ng Opisina ng Bise Tsanselor para sa Research and Development PhD Incentive Awards.

Panimula

Bago magkagera noong 1941, maraming kababaihang taga-Tundo ang namasukan bilang mga cigarrera, tindera, serbidora, lechera, mananahi, tagahabi, tagaburda at tagalako ng mga kakanin. Ang pinakamalawak na empleyong pampabrika bago ang gyera ay ang pagawaan ng mga sigarilyo at tabako na nag-eempleyo ng mahigit sa 10,000 manggagawa. Panahon ito na ang alaala ng mga matatanda sa kanilang pook ay isang “paraiso--” luntian, maganda, malinis, maluwag at maaliwalas, ang lugar ng mga bayani at kagalang-galang,” ang “genteel hometown.”

Pagkatapos ng Ikalawang Digmaang Pandaigdig, nahirapan nang makabangon ang Tundo. Ni hindi na nga kilala ng kasalukuyang henerasyon ang paraiso. Ang populasyon ng Tundo noong 1939 ay 160, 958 o halos 26% ng 623,492 populasyon ng Maynila. Noong 1948, lumaki ito sa 238,384.¹ Unti-unting nagbunsod ng magulo at maruming pananahan ang paglaki ng populasyon. Nabago ang imahe ng pook sa pagiging dukha, lungga ng mga iskwater, marumi, masikip, nakakatakot, lugar ng mga walang pinag-aralan, bastos, mamamatay-tao at pugad ng mga *gangster*. Malaki ang problemang nilikha ng maramihang migrasyon mula Kabisayaan at iba pang lugar kasabay ng pagtaas ng bundok ng basura o ang tinaguriang Smokey Mountain.

Ang sitwasyon pagkatapos ng digma, 1946-1954

Bagamat napinsala ng digmaan ang Maynila, sa alaala ng mga taga-Tundo, muli ring nakabangon at bumalik sa normal ang pamumuhay ng mga tao.

Isinulong ng mga aktibong kababaihan na bigyan ng malaking tulong ang mga nabyuda at naulila sa digmaan. Pinarangalan nila ang kabayanihan ng mga babaeng naglingkod sa Red Cross at National Federation of Women's Club (NFWC) sa pamamagitan ng kanilang pagtulong, panggagamot, pagpapakain at pagpapaubaya ng iba't ibang klase ng suporta sa mga sundalong prisonerong Pilipino at Amerikano sa Bataan at Corregidor.² Kasabay nito, ang mga kababaihang edukado, maykaya at kilalang aktibo sa Kilusang Suprahista ay naging abala naman sa pangangampanya para kay Sergio Osmena laban kay Manuel Roxas sa pagkapangulo ng Pilipinas. Ilang paaralan sa Tundo, halimbawa ang Rizal Elementary School sa Tayuman ay nagamit para sa ganitong okasyon at ilang kilalang Tundenya tulad ni Atang Dela Rama ay lumahok sa mga ganitong raling pang-eleksyon.³ Nanindigan din ang mga kababaihan sa pagbubunyag ng mga karahasan laban sa kanila sa panahon ng digmaan tulad ng pagtestigo sa mga natukoy na MAKAPILI,⁴ pagsisiwalat at pagpapawalambisa ng mga tinatawag na *war marriages*, kung saan napilitang magpakasal ang mga babae para maprotektahan ang sarili mula sa

mga posibleng atosidad.⁵ May mga pagsampa na rin ng reklamo laban sa sekswal na pang-aabuso at panggagahasa sa mga kababaihan sa panahong ito. Ang mga naging asawa ng sundalong Amerikano sa panahon ng gera ay isinamang pauwi sa Amerika kasama ng kanilang mga napangasawa.⁶ Naaalala pa ni Gng. Gaudencia Tecson(+), isa ring taal na Tundenya, na isang masamang iniwan ng gera ang mga babaeng tinaguriang “*hanggang piyer lang*” patungkol sa mga nakitungo sa Kano, nabulid sa prostitusyon at pagkatapos ay iiwan din sila sa piyer pag umalis ang barko.⁷ At sa tila pagkagitla ng lipunan, may kababaihang ding natulak sa panghoholdap dahil sa kahirapan.⁸

Samantala, matinkad ang pananaw ng mga kababaihan noon na sila ang may pangunahing papel sa tahanan kahit sabihin pang nagtatrabaho. Habang kinikilala ng mga mamamahayag na babae na maraming nagtatrabahong kababaihan at naglilingkod sa mga gawaing pansibiko, pinupuna naman nila ang kawalan ng mga babaeng magsasanay sa kanilang anak sa gawaing bahay. Kaya ipinanukala nila na mas bigyang diin ang pagtuturo ng mga kursong Gawaing Pantahanan, pag-aalaga ng bata, pag-aalaga sa bahay ng maysakit, paghahanda, pagluluto at pag-iimbak ng pagkain, pagpili ng kasuotan at pagbabadyet. Inaayunan nila ang pagbibigay ng mas malaking pansin sa kursong bokasyunal at praktikal, na anila’y kalakaran na sa modernong panahon at nakakatulong sa pagkatuto at kumpiyansa ng kanilang mga anak.⁹ Muling nagbukas ang mga paaralan pero sa Unibersidad ng Pilipinas (UP) halimbawa, mababa pa sa kalahati (3,000 mula sa dating 8,000) ang nakabalik na mga estudyante dahil sa malubhang pagkawasak sa mga gusali, pasilidad at kasangkapan nito.¹⁰ Mahalagang institusyong hulmahan ng maykayang babae noon sa Tundo ang Instituto de Mujeres at UP.

Ang mga maralitang kababaihan ay hindi na nakapagpatuloy ng pag-aaral kundi tuluy-tuloy nang naghanapbuhay bilang mananahi, hardinera, tindera ng gulay, bulaklak at prutas, manggagawa sa pabrika ng sigarilyo at tabako, sardinas, kendi, tsokolate at imprenta. May mga naging parlorista, artista at empleyado sa pribado at pampublikong opisina.

Sa mga panahong ito, muli ring nagbukas ang Alhambra Cigars, La Tondeña, Far East Tobacco, PMC, Alaska, La Grandesa, ang matadero at iba’t ibang patahian ng tela at kasuotan sa Tundo, Navotas at Malabon. Ang palengke ng Divisoria, Asuncion at Padre Rada ay permanenteng naging hanapang-buhay ng kababaihan ng Tundo. Gayundin ang mga umbuyan, lutuan at hanguan ng mga kakanin, mga gulayan at sampagitan. Ayon kay Consolacion Libante o Aling Consiling,

“Maluwag pa ang kabahayan noong araw. Hindi dikit-dikit tulad ngayon. Yung sampagitan namin di naapektuhan. May camia, rosal, asuzena, kung anong panahon yun ang tinitinda ko. May kumukuha din sa nanay ko. May hardinero kami noong araw. Nandyang ang terminal ng tranvia, pagdating ko ng Divisoria, tatawid ako irarasyon ko yun, pag 5 pm na babayaran na ako, uuwi na ako. Ang uso non, iipunin mo ang pera mo, buhol mo lang sa panyo, bibigay ko sa nanay ko, hinde ako nagtitira,

bigay lahat sa nanay.”

Huminto ako di nakapagcollege. Pangarap kong maging CPA. Sabi ng nanay ko, pwede kitang pag-aralin, pahihintuin ko muna mga kapatid mo. E masisikmura ko ba yon? Tiniis ko na lang na wag na akong mag-aral, magpatuloy lamang ang tatlo kong kapatid. Nung araw hindi ka pwedeng sumagot e. Buti nga ngayon yung mga anak pwedeng mangatwiran, noon titingnan ka lang ng ganyan e.”¹¹

Samantalang kay Gloria Cena-Villena (o Aling Boret),

“Matapos ang gyera, naging hanapbuhay namin ang Hardin ng Intsik. Nagsampagita din kami. Kasama din ako ng lola ko sa pagtitinda sa Divisoria: petsay, repolyo, letsugas kintsay. Gulay-hardin ang tawag nung araw dun. Para magkapera ko, yung dahon binubukod ko, yung napagbentahan nun akin. Nagsampagita din ako. Pagkahapon libre na yung sampagita sa Lolo Kingkong. Pagkatapos naming maghalaw tutuhugin namin yun tapos ititinda. Nung 16 na ako, natuto akong manahi ng korto. Hanggang sa magkaasawa ko, iyon ang naging hanapbuhay ko, pananahi ng korto.”¹²

Kay Pacencia Roxas-Talao,

Nagtrabaho din ako, mga 18 na ako. Pumasok ako sa pabrika. Pumasok kami sa kendihan. Nagbabalot ng kendi, diyan sa Sto. Cristo. Iba-iba ang kendi, may tsokolate, may bubble gum. Iba-iba yung binabalot namin. Pakyawan ang bigay sa amin nun. Halimbawa, 1,000 kending nabalot mo, ganyan, babayaran nila sa iyo yon ng P50.00. Nababalot ko yung 1000 kendi sa isang araw. Alas-8 hanggang alas-5 ang pasok namin.

Sa imprenta, gumagawa ako ng kalendaryo, mga resibo ganyan. Dito sa Ascarraga (Recto na ngayon), sa kalye Narra, may imprenta dun e. Ang sahod namin nun, P18.00 isang linggo. Yung kalendaryo, pinapatung-patong naming ganyan. Sinasalansan yung kalendaryo, kahit yung resibo ganon din. Inabot ako ng dalawang taon dun sa imprenta. Kinatagalan iba na naman ang pinasukan namin, yung nananahi. Diyan sa Ascarraga din, NTM, pabrika yon. Matagal ako dun. Inabot ako ng walong taon diyan. Mga Tshirt, trubinais, nagkakabit ng kwelyo at bulsa.”¹³

Mahigpit ang pagpapalaki ng mga magulang noon at malakas ang paghuhulma sa mga babae bilang ilaw ng tahanan: tagapag-alaga ng anak at mga domestikong pangangailangan. Dobleng pasanin naman ang dala-dala ng maralitang kababaihan, na bukod sa naghahanapbuhay na, sila pa rin ang gumagampan ng mga gawaing bahay. Ang mga gawaing bahay, sa kabilang banda, ay nakasari din sa gawaing panlalake at pambabae.

Sa GG Garments ang huling trabaho ko. Labing-isa na ang anak ko, namamasukan pa rin ako. Ako ang nag-aalaga sa mga anak namin. Ako rin ang naglalaba, naglilinis ng bahay, nagluluto... lahat ako. Hindi ko na siya inaasahan kasi nga baka mapasma ang kamay dangkasi gawing gawi nun, di bahang-baha dito, hinahalukay nun ang putik... Masama rin siyang magalit. Minsan, nahulog lang yung baboy, ang ginawa ba namang parusa sa mga anak nya, pinapila sa hagdanan. Naawa naman ako kaya pinapunta ko sila kay Pacing nung abala siya sa paggugupit.”¹⁴

Babae rin ang gumagawa ng paraan kung kulang ang kita ng lalake. Ang lahat ng henerasyon ng babae sa pamilya ang gumanap ng gawaing bahay at nagtaguyod ng tahanan. Kung hindi makaganap ang ina, lola ang humahalili o ang apong babae. Ina naman ang awtomatikong lumilingap sa lola. At ang apong babae ay sinasanay para sa kaparehong tungkulin ng mga ina.

Mayaman o mahirap, may pagkakatulad ang mga problema sa mga relasyong pangmag-asawa – paglalasing, pambababae at mga pagtatalo sa pag-aalaga o pagpapalaki ng mga anak. Sa kalahatan, ang pagsasakripisyo, pagtitiis at pagmamartir ay kailangang gawin ng babae para manatiling buo ang pamilya. Nakabaon ang ganitong kaisipan sa mga sumusunod na pananaw:

- Kung saan ka nadapa, doon ka bumangon
- Magtiis-tiis dahil tiyak magbabago pa naman ang asawa
- Sa hinaba-haba man daw ng prusisyon, sa simbahan din ang tuloy
- Patibayan lang ng dibdib ang pag-aasawa
- Hindi maaring pagsabayin ang pagiging ina at karera
- Hindi mabuting babae ang pumipili ng karera
- Ganap ang pagiging babae kung magiging ina
- Kung pinili ang pagiging ina kailangan ang debosyon sa tungkulin
- Kailangang dalisay at birhen ang pagkababae
- Kailangang isa lang ang asawa ng babae
- Matapang lang sa bibig ang babae
- Ang malayang babae ay nangangahulugan ng maraming lalake
- Magdasal, magrosaryo at magsimba para mapaglaban ang tukso

Wala pang artipisyal na kontrasepsyon noon kung kaya't ang pag-eespasyo ng anak ay

idinadaan sa likas na paraan: abstinensya, hugot, ritmo, pag-inom ng halamang gamot na pamparegla, pagpapahilot para di ituloy ang pagbubuntis hanggang sa tahasang pagtanggap at paninipa para di matuloy ang pagtatalik. Dahil dito, malalaki din ang bilang ng mga anak. Malakas ang tulak ng relihiyon at napapangatwiran ang pagtitiis sa paulit-ulit na pagbubuntis kahit aminadong mahirap at mapanganib ang kanilang nagiging kalagayan sa panganganak at pagdami ng anak. Umiiral sa panahong ito ang mga sumusunod na pananaw:

- Ang anak ay bigay ng Diyos, hindi ibibigay ng Diyos ang anak kung hindi kakayanin
- Biyaya ang maraming anak
- Kasalanan ang pag-inom ng kung anu-anong gamot kontra pagbubuntis
- May side effects ang pidoras tulad ng kanser, sakit sa balat, maaligasang na puerta, sakit ng ulo, masama ito sa ugat at iba pa.

Ayon kay Aling Consiling,

“Wala pang family planning nung araw. Sira din ang regla ko, di mo malaman ang fertility period mo. Minsan 3-6 months wala ako. Malalaman mo na lang buntis ako. Sa 1st time ko magkaron ng regla, tumalon ka ng tatlong baitang. August, tapos December na umulit. Tapos 3 months after. Wala akong ginagamit. Mga 1970s di rin ako gumamit kasi sabi ng kaklase ko si Andrea Espejo, komadrona yun at doktor naman yung isa, si Luisa Molinao. Friend, pagka nagkaanak ka wag ka gagamit ng pills o IUD dahil cancerous. Pero ang binibigay lang ng doktor pagmasakit ang tiyan mo, pain reliever lang. Pagsakit ng ulo, side effects din yan.

Ayaw ko ring gumamit ng pills kahit noong nagkaron na, dahil sabi nga ng mga kaeskwela ko, yung daw ano natin magiging maaligasang... magkakaroon ka ng allergy, magkakaroon ka daw ng sakit sa balat. Dun ako takot. Saka deboto ako ng mahal na birhen. E nung araw palasimba ako talaga e.”¹⁵

Samantalang kay Aling Boret,

“Buhat kay Ren hanggang sa pang-apat na anak ko nasa palengke pa ako. Bago pa kay Vilma dinugo ako. Sa kagustuhan kong huwag sundan ang ang anak ko, dahil ang dami kong anak ano? Uminom ako ng gamot na nakasama sa akin. Naku dinugo ako, regla ako ng regla, kaya di ako maisama ng lola ko sa palengke. Sabi sa akin ng kapatid ko, “Ba Ate Glory magpatingin ka na, ang dami mo ng dugo.”

Yun pala kailangan akong raspahin, dinala ako sa Fabella. Kasi nga sunud-sunod ang anak ko. Nung magkaroon ng pills e anim na ang

anak ko. Tapos nung uminom ako e lalong nagalit ang ugat ko. Bawal pala sa me ugat yung iniinom nating pills. Nung makita sa center e bakit kayo umiinom nyan? Bawal yan sa may ugat.

Sampu ang naging anak namin. Limang babae at limang lalake. Pagkatapos ng pang-anim kong anak, uminom ako ng pills. Itinigil ko kasi bawal nga daw sa may ugat. Sinusunod nga namin ang calendar pero wala rin. Kaya ayun, nasundan pa nang nasundan.”¹⁶

Ang takot sa Diyos at takot sa pagbubuntis ay tila nag-uumpugang batong umiipit sa kababaihan na nauuwi sa hindi maalam na terminasyon ng pagbubuntis at naglalagay sa buhay ng babae sa panganib. Ang pagniniig ay palaging naninimbang sa pagitan ng takot sa Diyos at takot sa kahirapan kaya sa halip na maging maluwalhating kabanata ang pagtatalik, nagiging larangan ito ng boksing at aktibong pagtatanggol ng sarili. Sa kabalintunaan, kahit relihiyon ang sagka sa malayang pagpapasya ng kababaihan, ito rin ang hugutan ng lakas ng loob para tanggapin at kayanin ang hirap, panganib at sakripisyong kaakibat ng paulit-ulit na pagbubuntis.

Saad ni Aling Consiling

“Hindi ko gustong maraming anak, kung pwede dalawa lang. E kaso pag nabuntis ka, ayaw ko namang maglaglag, sa Quiapo lang maraming nabibiling pamparegla o kaya yung iba nagpapahilot. E bigay ng Diyos yan e. Binigay sa akin ng Diyos yan, kaya kong buhayin. Ganon din sya. E siyang gumagawa e. Pero pinag-aawayan din siempre. Talagang sisipain mo din, oo. Nananadyak ako. E, wala din akong magawa dahil pag pinwersa ka...Mahirap maraming anak... Hindi naman pwedeng palaging ganon e ikaw din ang nahihirapan e. Palibhasa ako, mula nung 1st communion naging deboto ako sa mahal na birhen kaya takot ka. May takot ako sa Diyos. Pero takot din akong dumami anak ko dahil hirap ka e.”¹⁷

Batid nilang may nangyayari na ring sekswal na pagsasamantala sa mga kababaihan noon subalit hindi ito naisasatinig sa pagtinging “nakakahiya kasi.” Higit itong isinisisi sa babae tulad ng maaaninag sa mga sumusunod na pananaw tungkol sa babae: “malandi kasi,” “sumama kasi,” “mahalay kasi ang damit.”

Samantala, ang mga uri ng reaksyon sa lahat ng nararanasang hirap ay kinabibilangan ng pagtanggap, pananahimik, pagtitiis, pagsasakripisyo, paglalayas, pang-aaway, pananakot at pagbabanta sa asawa hanggang sa pisikal na pagtatanggol tulad ng paninipa.

Higit na mahirap ang mabyuda sa gitna ng dalita dahil sa kawalan ng suportang pinansyal at katuwang sa buhay. Nagpapaliit ng kanilang pagkatao ang pagiging nakaasa nila sa

mga anak na nakadaragdag sa kanilang kalungkutan. Gayunman sa pangkalahatan, ang pananaw nila ay “mas mabuti at naaasahan ang anak na babae dahil mas nakakatulong ito sa kanila.”

Sa kabila ng lahat, masarap pa rin para sa mga taga-Tundo ang mamuhay sa kanilang lugar dahil sa magandang pagsasamahan at pagdadamayan ng magkakapitbahay. Tahimik ang mga tao at dala-dala nila sa kanilang pagtanda ang magandang alaala ng kamusmusan kung kaya’t kung di man manatili ay binabalik-balikan.

Pagtupad ng pangarap, paghahanap ng pook (1954-1970)

Ayon sa mga pag-aaral sa internal na migrasyon, nagsimula ang pagdagsa ng mga taga-probinsya sa Maynila sa dekada 50-60.¹⁸ Karamihan sa mga nandarayuhan ay mga lalake. Subalit sa mga taong 1960-70, nahigitan ng mga babae ang mga dumarayong lalake. Kadalasan, na mamasukan ang mga ito bilang katulong sa bahay sa pag-asang makatulong sa iniwang pamilya sa probinsya. Sa bawat 88.8 na lalake na dumadayo sa syudad, may 100 babae ang katapat nitong dumadayo para humanap ng trabaho. Ito na rin ang dekadang may pinakamabigat na pandarayuhang Bisaya papuntang Maynila.¹⁹

Karamihan sa mga babae’y nakipagsapalaran sa Maynila para makapaghanapbuhay, makapag-aral, makapag-asawa at makapagpanibagong buhay. Ang iba’y naniniwalang pumuputi at gumaganda ang napasa-Maynila at ang Maynila ay maaaring *stepping stone* sa Amerika. Galing sila sa pamilyang magsasaka at mala-manggagawa sa kanayunan na nahihirapan kahit sa pagkamit ng batayang pangangailangan sa buhay at nangangarap na mabago ang kapalaran, makapag-aral at maging mga guro, nars at akawntant, mga karerang patok noon sa kababaihan. Ayon kay G. Manuel Cobarrubias,

“Ang nangyari pagkatapos ng gyera e, nagsimulang dumating ang mga taga-probinsya dito para magsimula uli ng kanilang buhay. Tundo ang pinaka-ideyal na lugar na mag-umpisa uli kasi katabi lang ito ng piyer. Pagbabang-pagbaba nila ng bapor, doon na sila kaagad mananahan at nagsimula ang pagbubuo nila ng mga komunidad doon. Nagsimulang sumikip ang Tondo. Doon na rin naging magulo. Bumuo ng gang ang mga dayo. Syempre sa pagkakaroon ng gang, sinundan na ito ng hidwaan sa pagitan ng mga gang. Dumadami ang mga tao pero hindi kasi lumalaki ang resources ng Tundo.”²⁰

Humila sa mga taga-probinsya ang imahe ng Maynila na lugar ng mas malaking oportunidad: maraming pagawaan, hanapbuhay at eskwela. Anila, “madaling dumiskarte sa Maynila,” “madali ang buhay at pagpapanibagong-buhay.” Tuluy-tuloy ang pagsikip ng residential area sa mga lugar ng Ermita, Paco, Sta. Ana at Tundo. Nagsimula na rin ang iskwating.²¹ Ang Tondo Foreshore Land, kung saan naroon ang Parola (Slip 0 noon), Kagitingan, Luzviminda, Dulo Puting Bato, Baryo Magsaysay, Bangkusay, Port

Area at Smokey Mountain (Permanent Housing na ngayon) ang pinakakilalang baluarte ng mahihirap sa Tundo.

Sa bagong tahananang lugar, nagitla sila sa dinatnang kapaligiran: kung hindi talahiban ay nakalubog pa sa tubig hanggang tuhod ang lupa. Wala silang gripo ni kuryente sa simula. Ang pangungubeta ay "tusuk-tusok" lang. Panahon ito na lubha pang maraming riot sa Tundo. Ang paglulusuban at pagpapatayan ng mga gang ay karaniwang tanawin sa kanilang komunidad laluna sa lugar ng San Diego, Smokey Mountain at Vitas.²² Nasaksihan nila na ang Smokey Mountain, kundi tapunan ng patay, ay tapunan din ng mga *aborted fetus*. Sa Smokey Mountain din nila naranasang hindi pwedeng kumain nang hindi nakakulambo, sa dami ng langaw, at humiga't matulog katabi ng mga gumagapang na uod. Isang senaryong nagpapabaliktad ng kanilang sikmura subalit wala silang magawa.

Isa sa mga dumating sa Tundo noong 1954 si Leona B. Zarzuela o Nanay Leleng, ang Pambansang Tagapangulo ngayon ng Kalipunan ng Damayang Mahihirap (KADAMAY), Cebuana at ngayo'y 76 taong gulang. Hindi kinaya ni Nanay Leleng ang trabaho ng pagkakatulong at dahil likas na matalino, napasok siyang tindera sa isang *Grocery* sa Divisoria mula 1954 hanggang 1958. Mula 1961, nagtinda naman siya ng binalatang bawang sa Quiapo hanggang 2004 at ito ang ibinuhay niya sa kanyang limang anak mula noon laluna nang siya ay mabyuda noong 1973.

*"Lumuwas ako sa Maynila noong 18 taon ako. Dumating ako ng Tundo March 18, 1954. Sa barko na ako nagdebut. Mahirap lang kami. Ang mga magulang ko maliit na magsasaka lamang. Kulang na kulang ang kinikita. Sa kagustuhan kong masunod ang aking mga pangangailangan, kasi sa probinsiya mabibilhan ka lang ng bagong panty at damit 'pag pasko, tapos wala na. Kaya nung mag-edad ako ng 18, nag paalam ako sa kanilang luluwas ako ng Maynila para maghanapbuhay. Napunta ako sa Tundo kasi mayroon kaming tiyahin dito."*²³

Naramdaman niya sa bagong kinalalagyan ang diskriminasyon sa mga Bisayang babae. Tinawag silang "taeng-pusa" (o mabaho) at ang tingin raw ng tao sa mga Bisaya ay "sisiw lang ang donselya" at "baduy." Kwento ni Nanay Leleng,

"Sasabihin ng mga tao 'Hay naku! Bisaya taeng pusa!' Tae, mabaho. Hindi ko alam kasi ang pusa mabaho kung tumae. Pero inignore ko lahat iyan hindi ko sila pinapansin basta ako go go go! Tapos naririnig ko rin 'Bisaya, sisiw lang ang donselya.' Nung may sungay na ako, sabi ko sa kanila 'Gusto mo pa-check tayo, kung donselya pa ako e magbabayad ka sa akin.' Parang puri iyan. 'Gusto nyo ngayon eh, patingin tayo sa doctor eh.' Ganyan naman ang isukli ko. Hindi naman ako makipag-away."

Sumilong sila sa Tundo at inangkin ang lugar bilang bago nilang tahanan. Subalit kabaligtaran ng lahat ng pag-asa't pag-asam, nasadlak sila sa mas mahirap na buhay ng pagiging alilang-kanin at sa mga trabahong hindi makapagbigay ng regular na kita. Ayon kay Nanay Leleng,

"basta sa Tundo, ang kalimitang hanapbuhay ng kababaihan ay tindera sa Divisoria, katulong, labandera, nagbabalat ng bawang, vendor sa loob ng piyer at sa Luneta, vendor sa palamig at bola-bola, serbidora sa mga kantina at restoran sa loob ng piyer, mga nagtatrabaho sa beerhouse sa loob ng piyer noon (tinanggal na ngayon), nagtitinda ng sigarilyo at tsitsiria sa istasyon ng tren, naglalaba sa laundry section ng mga ospital, janitress, attendant, security guard, manikyurista, naglalako ng kakanin at banana cue. Sa ngayon, ang labandera ay nagpapabayad ng P250-300 isang araw. Ang pagbabalat ng bawang ay binabayaran ng P5 isang kilo (mula sa dating 11 sentimo). Kung minsan, nakakapagtalop ang mga tao ng 20 kilo isang araw, kung minsan, 40 kilo. Pero buong pamilya na ang gumagawa noon. Tulung-tulong sa loob ng bahay. Pakyaw kumbaga at pambahay na trabaho. Pambili man lang ng bigas. Sa 20 kilo, kikita ka ng P100. Kung 40 kilo, P200. Pero maghaponng binubuno ng pamilya yon, mula umaga hanggang gabi, ang hapdi sa kamay!"²⁴

Nakatira ang mga dumayo sa pook na siksikan, kulang sa pasilidad at serbisyong panlipunan. Sila ang unang henerasyon ng dayo na sa kasalukuyang panahon ay itinuturing na ring taal na tagarito dahil sa haba ng paninirahan sa pook. Sa kalaunan, nanahan ang mga dumarating sa tambakan ng basura at napabilang sa tinatawag na iskwater sa sariling bayan.

Bandang dekada 50-60, naramdaman na mismo ng mga taal na taga-Tundong dumarami ang dayo sa kanilang lugar at unti-unting nawawala ang mga dating hinahangaang katangian ng Tundo. Ang ibang mayayamang taga-Tundo ay umalis at lumipat ng lugar na kilalang pangmayaman o pang-middle class tulad ng Malate (Moreno, Cruz), Caloocan (Manotok), Parañaque (Dolphy); bumalik sa orihinal na pinaggalingang probinsya tulad ng Bulacan (De Lara), at Pampanga; lumipat sa Quezon City (Ampil, Bautista, Planas, Cruz, Ventura, Capistrano) na naging pook ng mga bagong bukas na residensyal at proyektong pabahay para sa mga maykaya; Makati (Gonzalez, Tecson); o kaya ay lumikas sa Amerika (Torres). Mayroon din namang naiwan sa Tundo (Copiaco, Cobarrubias, Perez, Lim).²⁵ Marami ring panggitna at nakatataas na uri ang lumipat sa Bulacan, Cavite at Laguna. Pinakamalaking pagtaas ng populasyon (258%) ang naitala ng Quezon City mula 1948 to 1960. Dahil ito sa pagbukas ng mga proyektong pabahay at pagdami ng mga pribadong subdibisyon kasunod ng paglipat ng mga pambansang opisina ng gubyrerno, eskwelahan, pagawaan.²⁶

Ang mga karaniwang mamamayan sa kabilang banda ay nanatili, nakitungo at namuhay

kasama ng mga bagong dating. Sila ang bagong kapitbahayan, at ang lahat ng mga dumating, kasama ang mga dinatnan na nanatili, ang itinuturing sa kasalukuyang panahon na “taal na taga-Tundo,” “talagang tagarito,” at “matatanda sa lugar.”

Ang hirap ng pamumuhay sa lungsod ay inihanap ng lunas sa pag-aasawa sa pag-aakalang mababago ang sitwasyon. Ang iba ay napilitan lamang mag-asawa dahil pinwersa sila ng kanilang napangasawa: dinaklot, tinabihan sa highaan, pinagsamantalahan. Napilitan silang magpakasal kahit hindi pa handa at kahit ayaw pa ang napangasawa dahil umiiral pa rin ang mga pananaw na “nadudungisan na ang babaeng nahalihan” at “ang pagpapakasal ay pagbabangon ng puri.”²⁷ Wika ni Nanay Feling, “*ang babae noon pag nahalihan, iba na.*” Kaya kahit hindi niya pa karelasyon si Tatay Eddie at sa kabila ng napakabata pa niya, 15 anyos lang, napilitan na siyang magpakasal hanggang matutunan na niyang mahal ang kabiyak noong tatlo na ang kanilang anak. Si Beatriz ay napwersa ding mag-asawa nang “*daklutin*” siya ng lalaki at pasukin sa kwarto. “*Pinwersa lang ako ng asawa ko, nandidiri ako sa dumi niya pero wala akong magawa.*” Si Estelita ay tinabihan ng kanyang mister hanggang di na makaurong dahil napahiya na sa kaanak ng kanyang napangasawa.²⁸

Ang simula ng pagpupunyagi para sa lupa at tahanan

Mabilis na sumikip ang Tundo pagkatapos ng gera. Mula sa populasyong 238, 384 nong 1948, lumobo ito sa 351,949 noong 1960 hanggang naging 433,949 noong 1970.²⁹ Naging suliranin ng mga tagarito ang masikip at maduming pananahan. Ang dating Tundo na paraiso sa karanasan ng mga taal ay naglaho at naging pugad ng mga maralitang mamamayan na binansagang iskwater sa sariling bayan. Sa Tundo nagtagpu-tagpo ang lahat ng mga nawalan ng bahay pagkatapos ng digma, mga nasunugan at higit sa lahat, ng mga Bisayang dumayo sa Maynila para maghanap ng pagkakakitaan at magpanibagong buhay. Sa kabalintunaan, dahil wala ring hanapbuhay na dinatnan sa Maynila at maliit lamang ang espasyong sisilungan, nagbunsod ito ng ibayong kahirapan, sakit, malnutrisyon, iliterasi, prostitusyon at krimen. Ang pinakaganap na halimbawa ng kahirapan ay nang maging tahanan ng libu-libong maralitang nasa lunsod ang bundok ng basurang tinawag na Smokey Mountain. Marami sa kanila ay namamasura, nagbabatilyo, nagtitinda ng kung-anu-ano, namamasukan bilang katulong, at ilan ay pinalad na makapasok sa mangilan-ngilang pagawaan tulad ng La Tondeña, Alaska, Proctor and Gamble Philippines na ngayon ay Philippine Manufacturing Corporation (PMC) na, sa mga pagawaan ng sardinas at de-lata, sa matadero, at sa palengke ng Divisoria bilang mga kargador at tindera.

Ayon sa pag-aaral ni Richard P. Poethig, sa 20 taon mula 1948 hanggang 1968, 33 ulit na lumaki ang bilang ng iskwater sa Pilipinas. 30% ng populasyon ng Maynila sa mga panahong ito ay iskwater. Hindi aniya, itinuring na pambansang isyu ang iskwating bagkus tinuring itong isang lokal na problema ng mga munisipalidad. Kung kaya, pira-piraso ang pag-atake sa problemang ito. Mas masama, ang oportunidadong pulitikal ng mga lider ay nagpapapaubaya din ng proteksyon para sa mga iskwater dahil nagiging

hakutan nila ito ng boto pag dating ng eleksyon.³⁰

Nag-eksperimento ang pamahalaang Quezon ng *low-income housing row-house style* noong 1934 sa Vitas, Tondo. Pinaupahan ang 162 unit nito ng P8/unit/ buwan. Sinundan ito ng Bagong Barangay Tenement Housing Project noong 1955 sa ilalim ni Pangulong Magsaysay. Ang sumunod na hakbang ay ang pagtatayo ng multi-story tenement housing sa Vitas, Tondo noong 1963 sa ilalim ni Diosdado Macapagal.³¹ Ito ang kasalukuyang tinututulang gibain ng mga residente sa kabila ng katotohanang ipinagbawal na dahil mapanganib ang gusali. Alam nila ang kawalan ng kaligtasan sa naturang gusali subalit wala naman silang pagpipilian dahil wala talagang mapupuntahan.

Ang unang relokasyon ay isinagawa sa Bagong Bantay, Lunsod Quezon noong 1951. Sinundan ito noong 1956 sa Camarin, Caloocan (gawing Novalichez). Subalit dahil sa kakulangan ng gamit para makapagtayo ng bahay, walang pasilidad sa tubig kanal at daanan sa lugar, at walang kontrata ng bentahan sa lupa, pagsapit ng maagang bahagi ng dekada 60, marami ang nagbenta ng kanilang karapatan at nagsibalik muli sa mga pinanggalingan.³² Sa pamamagitan ng RA 1597, ipinag-utos din ng pamahalaan noong 1956 na ipamahagi na ang 115 ektarya lupain sa Tondo Foreshore Area. Bumilang ng maraming taon na natulog ang batas na ito at habang walang pamamahaging nangyayari, patuloy namang dumadagsa ang mga dumadayo ng Maynila at lumalala ang problema sa iskwating. Sa kalagitnaan ng dekada 60, kabi-kabila ang demolisyon sa Intramuros, North Harbor, Ermita at Malate, at relokasyon papuntang Sapang Palay, Bulacan (1963) at Carmona, Cavite noong 1968.³³ Dahil malayo sa kabuhayan at walang trabaho sa pinagdalan, marami ang nagsisibalikan sa Tundo habang dumadagdag din ang mga bago pang salta sa Maynila laluna mula Kabisayaan.

Noong 1966, sinubukan din ng pamahalaan ang ikatlong lapit sa paglutas ng problema sa iskwating. Ito ang *community development approach* na nagbibigay-diin sa pag-oorganisa para sa pagtutulungan, pagdadamayan at pagkakaisang kumilos para sa mga nagkakatulad nilang interes, pangangailangan at mga suliranin. Una itong sinubukan sa Barrio Magsaysay, Tondo noong Marso 1966. Hindi ito nagtagumpay dahil iginigiit ng mga mamamayan ang tunay nilang pangangailangan: ang mapasakanila ang lupa. Para sa kanila, anumang debelopment na ilalagay sa komunidad ay nakasalalay muna kung mapapamigay sa kanila ang lupa o hindi. Batid kasi ng mga tao na ang Tondo Foreshore Area ay ang bahagi ng dagat na tinabunan ng lupa ng guberno hindi para sa kanila kundi para bigyan daan ang internasyunal na daungan.³⁴

Matubig pa ang bahagi ng tinatawag na Tondo Foreshore Land (TFL) at matataas pa ang damo dito. Binubuo ito ng 110-130 ektaryang lupaing nalikha nang tabunan ng pamahalaan ang bahaging iyon ng dagat. Ang Zone One naman ay bahagi ng TFL na humigit kumulang 56 ektaryang lupain.³⁵ Tinabunan ito ng guberno hindi para ibigay sa tao kundi para gawin itong internasyunal na daungan. Ang tinatawag na TFL ay binubuo ng mga lugar ng Kagitingan, North Harbour, Barrio Fugoso (malapit sa Zaragoza,

katapat ng Pier 2), Dulo Puting Bato (o Isla Puting Bato, dati, kasama ang Luzviminda), Parola (dating Slip 0). Ang Parola ang MIPTI ngayon (Manila International Port Terminal Incorporated).

Nagkanya-kanyang tayo ng bahay ang mga nakikisilong sa Tundo. Ayon kay Nanay Leleng,

“Tatlong beses kaming sinunog diyan, sa Tagumpay, Sandico at Mabuhay. Putikan ang Mabuhay nang datnan namin yan. Tinambakan namin ng kusot, putik, bato hanggang tumigas at matayuan namin ng mga bahay. Mataas ang tubig, lusong talaga kami, hindi kami pwedeng hindi bumaba kasi isa lang ang may gripo, diyan lang sa kanto ng Mabuhay at ng Lakandula. Malayo ang iniigiban. Hanggang sa napatigas namin yon, marami nang nagtayuan. Noong araw, madalang lang ang bahay diyan kasi hinuhuli din ng pulis ang mga nagpupukpok. Nung katagalan na at matigas na, sinunog kami 1957. Panahon ni Magsaysay, tapos pinatayuan niya ng parang tenement house. Nilagyan kami ng tubig at ilaw at wala kaming binabayaran. May kubeta din. Tapos sinunog ulit kami noong 1961. Lumipat na kami dito banda (Tagumpay). Tapos sinunog pa rin kami 1965. Sinunog pa rin kami 1978, yon ang pinakamalaking sunog sa Tundo na nagmula sa Mary Johnston’s (hospital) hanggang dito sa piyer. Sunog na sunog! Wala talagang natira. Balik kami sa wala. E lima pa ang anak ko noon.”³⁶

Sa alaala naman ni Nanay Feling,

“Dito kami nalipat sa Kagitingan noong 1958. Dito sa tapat ng Pier 12-Moriones. Yung unang eskinita, Kagitingan yan. Nalipat kami sa Tundo gawa ng nalipat ng trabaho si Ka Eddie sa Pier South. Masukal pa ito noon, reclamation area kasi ito. Dati, dagat ito talaga (Maginoo-Road 10). Hanggang dun lang lupa, yung dinadaan ng dyip sa Velasquez. Dati, may La Tondeña diyan. Diyan ang lupa. Tapos binugahan nila ito. Sila Ka Eddie ang nagbuga nito kasi sa Bureau of Public Works siya nagtatrabaho. Tinambakan nila ng buhangin mula dun sa dagat.”³⁷

Si Trinidad Hermogenes Gerilla naman, na mas kilalang Trining Herrera o Trining ay ipinanganak sa Leyte noong Hunyo 8, 1941. Pitumpong (70) taong gulang na siya ngayon at lumuwas ng Maynila noong 1958. Sa Leyte nakapag-aral ng elementary hanggang 2nd year hayskul si Ka Trining at nakatapos ng hayskul sa Mapua. Nakarating siya sa ikatlong taon sa kolehiyo sa FEU sa kursong Political Science. Galing sa uring magsasaka ang kanyang pamilya at nagtitinda ng prutas ang kanyang mga magulang nang siya ay lumuwas ng Maynila. Bandang 1963-64 nang lumipat ng Slip 0 (Parola) si Ka Trining.³⁸

Sa panahong ito, ipinapatupad ng pamahalaang Marcos ang planong pang-ekonomiyang export-oriented, isang ekonomiyang nagluluwas ng hilaw na materyales at nakasalig sa importasyon ng mga yaring produkto.³⁹ Matakaw ang ekonomiyang ito sa paggawa ng daan, tulay, paliparan at daungan. Kasama sa kailangang idebelop dito ang internasyunal na daungan sa North Harbor at pantalan ng isda sa Navotas. Pero may isang malaking pinroblema ang pamahalaan sa proyektong pantalan: humidwa ang sanlaksang naninirahan sa Tondo Foreshoreland na nagtatanggol sa kanilang karapatan sa lupa at paninirahan.

Ang mga maliliit na samahang pangmagkakapitbahay sa Tondo Foreshore land ay nagbuklud-buklod sa isang organisasyong tinawag na Council of Tondo Foreshoreland Community Organization o CTFCO noong 1968. Una itong pinanguluhan ni Resty De Leon. Hindi nagtagal ang konsehong ito dahil sa pakikipagkutsabahan ng mga lider at pagbenta ng kanilang mga kahilingan. Naging mahina ang pamumuno ng CTFCO, sinasabing nabili ang mga lider ng organisasyon habang ang may 5,000 kasapi nito ay nakatipon sa bakuran ng Malakanyang. Ang mga lider na puro lalake ay nailalabas sa yate ng may-ari ng La Tondeña, napapakain at napapainom,⁴⁰ at hindi na natanganan pa ang mga ipinakikipaglaban nila para sa lupa. Ayon kay Trining:

“Nakikita ko sa mga negotiation parang may kahinaan ang mga lalake. Hanggang dinala ng may-ari ng Tanduay sa yate, hindi na ako sumama sa yate. Nang bumalik sila, sabi pag-uusapan pa raw. Sabi ko, ‘hindi pwede yung ganon. Kung nakikipagnegotiate tayo, dapat may posture tayo na eto talaga ang dapat ibigay.’ E bakit daw hindi ako sumama. Sagot ko, ‘E hindi nyo ko pinasama e. Kasi babae ako!’⁴¹

Dahil dito, kumalas sila Trining, David Balondo, Dante Vitug at Pedro Tambolero sa CTFCO at itinatag nila ang ZOTTO noong Oktubre 1970 (Zone One Tondo Temporary Organization sa tulong ng PECCO (Philippine Ecumenical Center for Community Organizing), isang organisasyon binubuo naman ng mga katoliko at protestanteng taong simbahan na may karanasan at kahandaang tumulong sa mga pagpupunyagi ng mga maralita sa Tundo. Ayon kay Trining,

“Nung dumating yung pagkakataon na may mga religious organizations na pumunta sa Tundo, at sa pag-uusap ay minungkahi kung pwedeng buuin nang maayos ang organizing work sa Tundo, pumayag akong maging pilot area yung lugar ko. Kinausap ko si Balondo, Tambolero, lahat ng mga lidere non sa Tundo, na magbuo na lang tayo sa southern tip ng Tondo Foreshore Area ng totoong pakikipaglaban para sa lupa. Kung yon talaga ang gustong mangyari.

“Hanggang dumating yung Mayo 1971, nagkaroon na kami ng Convention. Kasama din sina Dante Vitug, Balondo, Tambolero... Nagkaroon kami ng pag-uusap na talagang dapat na hindi tayo papayag na para tayong mga batang binibigyan lang ng kendi kapag

umiyyak. Dapat kako organisahin natin na ang mga tao mismo ang magdedesisyon kung ano talaga ang gusto ng mamamayan. Gusto nila ng maayos na paninirahan. Tayo bilang mga lider, yon dapat ang katigan natin bilang mga lider. Hindi tayo lang. Ako sugo lang ako ng taumbayan. Eto gusto nila. Na maging kanila na ang lupa. Pumayag sila. Nabuo ang ZOTO. Naging permanent organization ito noong May 11, 1971. Nagkaroon kami ng Convention. Dumating mahigit 2,000 mamamayan. At ako ang nahalal na presidente.”⁴²

Idinaos ang Unang Kumbensyon ng ZOTO noong Mayo 11, 1971 sa Kapatiran sa Kaunlaran Foundation, Inc.(KKFI) at ito na ang magiging permanenteng pangalan ng organisasyon.⁴³ Ang ZOTO ang di mapapasubaliang pinakamalakas na organisasyon ng mga maralitang tagalunsod sa buong Pilipinas sa dekada 70.⁴⁴

Ang mga partikular na hinaing ng kababaihan

Mabubuod sa **5P** ang pangunahing problema ng mga kababaihang maralita sa panahong ito: **pera, pambababae, paglalasing, pagseselos at pananakit**. Kasama sa pananakit ang panghihiya, pananakot at paghadlang lumabas ng bahay. Problemanang pinansyal (kawalang ng trabaho, kakulangan, di-pag-iintrega, paghahanap sa babae ng kita) ang prinsipal na dahilan ng problema at hiwalayan. Kadalasan, natitiis pa nila ang paglalasing, pagseselos at pananakit kung nagbibigay ng pera ang lalake. Pinakamasakit naman sa kanila ang pambababae ng asawa, sa wika nga ng mga kinapanayam, “*di bale na kaming pagurin, huwag lang lokohin.*” Subalit ang sakit na dulot nito ay nasasalo ng kamalayang “*natural lang iyon sa lalaki, ang masama kung babae ang manlalake.*”

Dahil malakas sa atin ang sistemang kamag-anakan, kalimitan, sumasawsaw din ang pamilya ng lalake sa pang-aapi sa babae, na laging sinisisi kung may problema sa pamilya. “Nasa babae yan,” ang palasak na tingin ng mga kamag-anak kung nagkakahiwalay ang mag-asawa, kung nambababae ang lalake at kung napapariwara ang anak. Ang babae sa kabilang banda ay handang tumanggap sa paniwalang “bigay ng Diyos o kagagawan lahat ng Diyos” buhay man o kamatayan, ang nangyayari sa kanila, at ang pag-aasawa ay “talagang malaking sakripisyo” na dapat pagtiyagaan at pagtiisan. Kaya rin malakas sa kababaihan ang pagdarasal at pagpapasadiyos ng problemang hindi alam kung hanggang saan at kailan babatahin. Anila, kailangan pagtiisan ang hirap na dinaraan “dahil ang problema ay hindi ibibigay ng diyos kung hindi mo kakayanin.”⁴⁵

Mga pagtatalo, tensyon at negosasyon

Kalimitan pera ang dahilan ng mga pagtatalong pangmag-asawa: walang bigas, walang ulam, wala ang kung anu-anong kagyat na pangangailangan. Pinapalubha pa ito ng

paraan ng pakikipagtalo ng ilang lalake: may labis na mabunganga at eskandaloso, may nanghihiya at nananakit; may naglalasing at ibayo pang nambubugbog. May mga lalakeng hindi na nga nakakatulong ay nangungupit pa sa kanila. May mga lalakeng mahilig maglasing at kapag nalasing ay halos reypin na sila. Sa ganitong sitwasyon, nasa isip nila na “*mas mamatay na lang kaysa makatalik ang asawa.*”⁴⁶ Kung nakamamatay lang ang pagtatalik, ilang beses na siguro silang namatay. Iniinda nila ang sobra at wala sa lugar na pagseselos. Subalit anila, mayroon ding mababait na lalake, “*maalalahanin at maasikaso.*”⁴⁷ Ito rin ang mga lalakeng hindi na ipinamamalay pa sa mga anak o mga kapitbahay kung silang mag-asawa ay nagtatalo.⁴⁸ Subalit kakaunti ito. Sa mga nakapanayam, halos sa dalawa lamang nanggagaling ang ganitong paglalarawan.

Marunong ding lumaban at gumanti ang mga babae. Malubha na silang bantad sa pasakit at naitutulak sa isang sitwasyon ng pagsabog at pagwawala. May tensyon at negosasyon palagi sa mag-asawa at nakapagpapasaya sa kanila na nakukuha nila ang kanilang gusto sa iba’t ibang paraan, mula sa pag-ikot sa restriksyon ng mga asawa hanggang sa wika nga ni Nanay Mary, “*tahasang paggigiit ng kaligayahan.*” Halimbawa, natutunan ni Nanay Mary na para makaganti sa paglalasing ng asawa, sa halip na alalayan pauwi ay pinapagapang niya ito pabalik sa kanilang tahanan. Kaya kinabukasan kapag lipas na ang lasing ng asawa, makikita naman nito na sugat-sugat siya dahil sa paggapang sa batuhan.⁴⁹

Isang pinagmumulan din ng tensyon ang pagtanggap ng mga lalake sa pagsali ng kanilang mga asawa sa mga samahan. “*Nakakabawas ito ng oras para sa pamilya,*” yan ang karaniwang dahilan. Subalit higit na malalim na dahilan ang pagtingin ng mga kalalakihan na ang mga babae ay dapat nasa bahay at konsentrado sa pag-aasikaso ng kanilang mga anak at pangangailangan ng pamilya. Nakatali sila sa pagtinging ang babae kapag napangasawa ay pag-aari na nila kaya’t pag-aari din nila ang oras ng kanilang mga asawa. Para maikutan ang ganitong restriksyon, ani Dolores, “*bago umalis, nakasaing na ako, nakalinis na ng bahay, nakapaglaba na, napaliguan ko na ang mga anak ko.*”⁵⁰ Kahit nakikipagnegosasyon sa oras (“*yung Lunes hanggang Sabado sa iyo ako, yun ba namang dalawang oras sa loob ng isang linggo ay hindi mo pa maibibigay sa akin?*”),⁵¹ naiikutan, subalit hindi nawawala ang papel nila bilang ilaw ng tahanan sa gitna ng negosasyon. Ibig sabihin, may guhit din kung hanggang saan sila makikipagnegosasyon. Ang guhit na ito ay hindi lumalampas sa papel nila bilang asawa at ina ng tahanan na nasa ilalim ng kontrol ng asawa. May mga lalake ding lubhang walang pakialam sa kapwa kaya sinasawata ang asawang “*makialam sa kung kani-kaninong buhay,*”⁵² kahit ito’y lehitimong partisipasyon sa pagreresolba ng mga sigalutang pang-magkakapitbahay.

Para makaalis, ginagawa rin ng mga babaeng lisensya ang pagsasama ng anak sa kanilang mga lakad “para walang masabi ang asawa ko, at para panatag din ang isip ko.” Dahil internalisado nga ang papel na ang babae ang may pangunahing responsibilidad sa mga anak, napapanatag din ang kalooban ng babae kung nakikita niya ang anak na kumakain at abot-tanaw kahit may ibang aktibidad siyang ginagawa sa kanilang komunidad. Ang pagsasama ng anak ay tila garantiya din sa lalaki na “hindi gagawa ng masama” ang kanyang asawa. Idinadaing ng mga kababaihan ang pagdududa sa kanila

at kawalan ng tiwala at di-makatwirang pagseselos sa iba. Nasasaktan din ang mga babae kung sa kanilang pagtatalo ay mas pinaniniwalaan pa ng asawa ang iba, lalo na ang mga kaanak nito.

“Ako lahat” o ang problema ng dobleng pasanin

Walang babaeng hindi dumaging tungkol sa dobleng pasanin, o ang problemang “ako lahat”. Kwento ni Nanay Ancheta sa kanyang asawa:

“Ay tamad din! Lahat, ako bumubuhay sa kanya. Pagkatrabaho, pirmi man sa inom. Nung nagsama na kami, pag wala akong maibigay na pera, sinusuntok niyan ako dito sa kwan yung nakatalikod ako sinusuntok niya ako dito... Basta lahat ng kailangan sa bahay ako. Ako ang naglalaba, nagluluto...naghahanap ng iluluto. Kung wala akong pasok, madaling araw pa lang gagawin ko na lalo na nung nag-ampon ako.”⁵³

Samantalang kay Aling Fely na nagtrabaho sa La Tondeña,

“Pagkasahod hindi pa agad umuwi ang Mister ko, nandun pa sa loob, one to sawa sila doon. Kung minsan uwi lasing, gabi na, nag-aaway kami siempre. Maliit pa ang mga anak ko nun e. Maliit pa sahod. Hindi sapat yung sahod namin...Noong pareho kaming nagtatrabaho, kumuha kami ng katulong. Pero pag nandun ako sa bahay, ako na ang nagluluto. Ako rin ang naglalaba, tinutulungan ko yung katulong. Minsan lang tumulong ang asawa ko.”⁵⁴

“Ako lahat,” anila, mula sa paglalagay sa ayos ng tutuluyang bahay para magmukhang bahay, paghahanap ng isasaing at ilalagay sa sikmura; paghahagilap ng pambayad sa ilaw na pinutol, pangungutang para makabili ng tubig; pagharap ng mukha sa mga naniningil na inutangan; pag-iisip kung paano pagkakasyahin ang pera at paggawa ng paraan kung kulang; pag-aasikaso ng anak sa bahay at eskwela, tuwing may nagkakasakit, pagpapaospital at pagpapagamot. Ang sobrang kapaguran ng mga babae at kabiguan ng mga lalakeng humati sa lahat ng alalahaning pampamilya ay nauuwi sa pagtatalo at malakasang pag-aaway na lalong nagpapahirap ng loob ng mga kababaihan. Ani Aling Fely,

“Ang lagi namin pinag-aawayan talaga yung pag-inom niya. Lagi kaming nag-aaway niyan. Yung worst na pag-aaway namin, di nainis na ako, minura ko siya sa inis ko. Paano pagod na ako, naglalaba ako, e, maliliit pa mga anak ko. Sabi kong ganun, ‘ikaw puro inom ang ginagawa mo.’ Babae ako siyempre ako ang nahihirapan di ba? Ikaw ang nagbabadyet, trabaho mo rin lahat pag walang pasok sa La Tondeña. Ayun minsan namura ko na. Silang mga lalaki painum-inom, pakwentu-kwentuhan, patambay-tambay, pabilyar-bilyar di po ba?”⁵⁵

Double standard at pangangalunya

Ang paulit-ulit na pambababae ay pinagtitiisan dahil sa kaisipang “ako pa naman ang inuuwian,” at “ang babae ay palamuti lamang o pampalipas-oras lamang.” Isang pangangatwiran sa *double standard* at mapaminsala sa mismong tiwala sa sarili ng kababaihan na nagawa na rin nilang mainternalisa sa kabila ng ito’y laban sa kanilang interes. Ang idyolohiya ng *double standard* ang nasa likod ng “karaniwan lang ang pambababae, kahit nga ang magbobote ay maraming babae,” at “natural lang sa lalake ang mambabae basta ang babae ang huwag manlalalake.” Mas magaan ding natatanggap kung hindi umaamin ang lalake sa kanyang panloloko dahil naniniwala silang “ang lalaki hindi talaga umaamin kahit mahuli mo na.” Sa kabila ng siphayo at kabiguang dinudulot ng relasyon, nananatili pa rin ang mga babae sa pagsasama sa kagustuhang “buo ang pamilya,” at sa katwirang “ganoon talaga ang mga lalake.”⁵⁶

Mas bukas nang tinatalakay ngayon ng mga babae ang pakikiapid, hindi lang panlalake kundi ginagawa rin ng mga babae. Nangyayari rin ito sa kababaihan, anila, tulad ng karanasan nila sa La Tondeña. Ani Aling Fely,

Parang pangkaraniwan na rin sa La Toñdena ang pagkakaroon ng mga kabit. Totoo yun, mga may-asawa kumakabit sa may-asawa din. Yung mga kasamahan namin na may-asawa na siyempre, tapos nagkakagustuhan sila. Nagiging kabit na sila pero may mga asawa yun, wala ngang takot sa mga asawa e. Minsan nakikita namin silang dalawa. Minsan magtatakipan po sila ng mga karton, yung mga nakasalansan doon. Doon sila nagsisiping. Kaya nga hindi maganda e. Kaya sabi-sabi namin, kaya ang La Tondeña pinasara na dahil mula sa mataas, mula sa supervisor, ganun din ang ginagawa, kumakabit sila kaya. Kaya ganun din ang mga nasa ibaba. Kumakabit sila kahit may mga asawa na, wala silang takot, eh totoo po iyan.”⁵⁷

Hindi ito maganda para kay Aling Fely. Naiisip tuloy nila, kaya bumagsak ang La Tondeña ay dahil sa “kamalasang” dulot ng mga ganitong relasyon. Bawi niya,

“Hindi rin naman siguro dahil dun, kaya lang parang naiisip tuloy namin yun. Minsan umaabot sa eskandalo. Pag nalaman ng original, inaabangan nila sa labas yung kabit. Nakakahiya nga yung mga ginagawa nila kaya minsan aabangan. Siyempre pag may nagbalita, ‘oy wag ka muna lalabas, nandiyan yung ano, yung original, yung asawa ng kabit mo.’ Magtatawanan lang sila, parang balewala lang eh. Saka may over time din. Kung gusto mo one to sawa din. Hindi ako nag- o-over time, may anak ako eh. Sila nag- o-over time kasi may

*mga boypren-boypren sila. Kabit- kabit sila, halos tumira na ng La Tondeña.”*⁵⁸

Naghain din si Aling Fely ng mas makatwirang dahilan kung ano ang nagtutulak sa maluwag na pakikitunguhan ng babae't lalake sa loob ng pabrika:

*“Siguro kaya rin nagkakaroon sila ng kabit dahil sa katatagay nila. Siguro pag nalasing na, binibiro minsan, tapos nagkakatotoo. Alam mo naman pag nagkainuman ang babae saka lalaki, biro pa rin, yun pala totohanan na, kapag kumagat ka. Kaya nung nag-abrod ang mister ko, kasi alam niya maraming kumakabit sa amin, sabi sa akin, “ako aalis ha? Mababalitaan ko kapag gumawa ka nang hindi maganda.” Sabi ko hindi ko naman gagawin sayo yun eh at saka may isip naman ako. Pagdating niya after three years, nakibali-balita siya, kasi marami siyang relative doon eh. Sabi niya “Ah good girl ka pala!”*⁵⁹

Sa iba pang panayam ng mga nakapagtrabaho sa La Tondeña, ganito rin ang pagtingin ni Timmy Loberiano, nagtrabaho sa La Tondeña simula 1986 at naging kalihim din ng unyon:

“Ang nakita ko kasing pinagsisimulan nyan, yung mga sama-samang kainan at pag-inom. Pag nalasing iba na. Araw-araw magkakasama kami. Pag umuwi ka na, kaunti na lang oras mo sa pamilya matutulog ka pa. Pagdating mo naman sa trabaho, ang tagal! Walo hanggang 12 oras kayong magkakasama. Ang nakita ko dun, halimbawa, nagkakainan kayo, nag-oopen ng mga problema, halimbawa, ‘yung asawa ko ganito e, yung asawa ko ganyan.’ Tapos siempre, dahil di naman mga mulat, pumapasok yung pagsasamantala. Nabibigyan ng maling information. Sasabihin na ‘gusto mo kain tayo sa labas...’

Pag lasing na sila, dun bumibigay na. Kasi yung mga babae naman tahimik, pero pag lasing na, magugulat ka sa mga sinasabi. Nagsasalita na ng hindi maganda. Open yung alak, open na yung pakitunguhan, yun, nagkakarela-relasyon na.

Karamihan naman sa mga idinadaing ng mga babae, e, iyong asawa nya hindi inaasikaso yung anak nila nagtatrabaho na nga siya. O kaya, dala-dalawa na nga silang may trabaho, gipit pa sila dahil yung asawa nila hindi o kaunti ang ineentrega. O kaya, masyadong lasenggero asawa nila samantalang ang dami na ngang alak dito hindi na lang dito magpakasawa. Lumalabas pa para uminom ulit. Pag nalasing na sila, dun na nagbibigay ng motibo yung babae. Siempre yung lalake nagsasamantala na. Hindi naman sila mulat, e yung mulat nga nakakagawa pa ng hindi maganda e. Yun pa kayang mahina ang ideya

*nila sa ganon.”*⁶⁰

Kinumpirma ni Nanay Nora ang ganitong kalakaran sa La Tondeña. *“Ako mismo, ayaw ko ng ganon. Kaya lang, nauwi din ako doon. Ang sakit-sakit.”* Ang alam ni Nanay Nora ay byudo na si Jake, upisyal din ng unyon nang siya ay makipagrelasyon dito. Ang hindi niya alam ay pangatlo na siya, at sa loob ng kanilang relasyon ay nakipagrelasyon pa rin si Jake sa iba.

*“Pangalawa kong asawa si Jake. Ang alam ko, byudo siya nung sumama ako sa kanya. Dahil yung Mama ni Joy (anak ni Jake) patay na. Yun pala, may asawa pa pala siya sa Batangas, doon siya kasal. Bale pangatlo na pala ako. Hindi ko alam yung sa Batangas... Pag nagpapaalam siya, sabi uuwi lang siya sa mga nanay niya. Sinasabihan ako ng mga kasamahan ko sa La Tondeña, “kita dun siya pupunta?” Dun sa Pandacan, sa misis nga niya. Nung bumalik si Jake, nagulat ako, ang daming kalmot! Ang hahaba! Tapos, nasira pa ang relos niya. Ayun natuklasan ko, pinilit kong alamin, tinanong ko talaga siya. Sinabi naman niya sa akin. Ayoko kasi ng ganon, sa La Tondeña kasi, marami nang may-asawa, parehong may-asawa, nagkakarelasyon pa. Talagang inaabangan sila sa gate ng mga tunay na asawa dala pa mga anak. Talagang awayan, rayutan. Yung mga tunay at kabit-kabit.”*⁶¹

Nakikipaghiwalay si Nanay Nora kahit buntis na siya noon kay Jake dahil ayaw niya ng gulo pero tumanggi ang kanyang asawa. Pinaalis niya ito ng bahay dahil nakatira sila sa bahay ni Nanay Nora pero hinamon pa raw siya nitong sa husgado nila ito pag-usapan. Para sa kanya, walang kasing sakit ang mapunta sa ganoong katayuan pero pinilit niyang kayanin hanggang nakasanayan na niya.

*“Pag sinabi nung supervisor namin, ‘Inday, nasan ba si Jake?’ Ang sagot ko naman, ‘e di nandon sa number one beloved.’ Kaya sila tahimik na lang din sa akin. Tahimik lang din ako e. Kasi sa mga nakikita ko, talagang kahiyaan e. Mapapahiya ka talaga, Diyos ko! Doon mo maririnig yung mga “Putang ina mo! Puking ina mo,” ang sagwa nun kala mo ba? Nag-aaway yung mga babae. Inaabangan nung mga asawa sa gate yung mga kabit. Mga taga-La Tondeña din yung kabit.”*⁶²

Ayon kay Nanay Nora, mabait si Jake at humanga siya rito dahil nilalalabanan nito ang mga kontra-manggagawang hakbang ng manedsment. Kaya lang, lubhang babaero ang kanyang kinasama:

“Hindi siya bastos, kaso nagkaroon pa siya ng ibang babae dun sa loob na para bang kinakapatid ko pa. May isang anak na kami noon. Nagkagulo talaga kami. Ginawa ko nagleave ako ng dalawang linggo,

nag-istak ako ng pagkain, ng mga ulam sa ref. Nagsara ako ng bahay. Nasa loob ako. Kung anu-ano, ginawa nya, nandoong maglagay ng hagdan sa bintana, nandung gumamit ng kung sinu-sinong padrino. Hindi ako talaga nagbukas sa kanya. Si Nanny dumedede pa sa akin noon.

Masakit. Noong una ayaw ko pang maniwala. Tanggap ko na na may asawa siya sa Batangas. Pag nagpapaalam siya, hindi pala sa Batangas umuwi, kasama pala yung babae. Tinawagan ko yung babae, taga La Tondeña din, para yayaing mag-usap kami kasi ayaw ko rin nga ng gulo. Aba, sabi sa akin, hindi raw pumasok. E nakita ko sa card nakatime-in, ang ginawa ko, pinuntahan ko sa pwesto at nakita ko dun si Jake. Ay! nagwala talaga ako.”⁶³

Lahat ng ipinangako ni Nanay Nora sa sarili na hindi gagawin ay nagawa niya. Ayaw na ayaw niya ng eskandalo, nanggyera siya ng kasamahan niyang babae:

“Talagang nag-abang ako, hatinggabi, gegyerahin ko talaga yung babae. E overtime sila e kaya hatinggabi na umuwi. Naku! sigawan talaga kami doon. Sabi sa akin, “gusto naman ng asawa mo e, siya ang mamimili!” Nagrebelde talaga ako, mula noon lagi na kaming nag-aaway. Nakikipaghiwalay na ako ayaw pa rin niya. Noong tumanda na kami, doon naging mas masakit. Kasi kung kelan kami tumanda, nabuhos ko na lahat pagmamahal ko, saka pa niya ito ginawa.”⁶⁴

Isinumpa niyang hindi niya dadanasin ang maging kabit, pero iyon din ang kinahantungan niya hanggang hindi na niya magawang kumalas at kasanayan na ang ganoong sitwasyon.

“Paliwanag naman ni Jake noon, wala lang daw sa kanya yon. Sa akin naman daw siya umuwi. Sa akin naman daw siya nagbibigay ng sahod, hati kami nung taga-Batangas. Masakit. Lalo na pag naiisip kong kung ano ang ginawa nila, nangyari din sa akin. Naging kabit din ako. Masakit na masakit. Lagi kong sinusumbat sa kanya na bakit hindi nya sinabi sa aking may-asawa na pala siya. Hanggang nakasanayan ko na. Hindi na ako nagtatanong kung bakit. Bago pa kami, may una pa sa aking isa, si Emily. Hindi sila nagkaanak. Taga La Tondeña din. May iba pang naanakan, yung katulong ng Tiyahin niya. Si Chimes ang naging anak. Malikot talaga siya sa babae.”⁶⁵

Kahit masakit, nagiging “normal” at kasasanayan ng mga babae ang “pambabae” ng asawa dahil nasa posisyon sila ng walang pagpipilian. Sa isang banda ay umiiral ang pananaw sa lipunan na “ganito talaga ang mga lalake,” at walang “mawawala sa lalake.” Sa kabilang banda ay nakaasa ang mga babae sa suportang pinansyal at emosyunal

ng kanilang mga asawa. Malaking dahilan din ang moralidad ng kababaihan na hinubog ng relihiyong kinabibilangan nila. Bahagi ng ika-anim sa Sampung Utos ng Diyos ng mga Katoliko ang bawal ang makiapid. Kung gayon, masama ang pakikiapid. Pero masama lang iyan sa mga lalake at hindi sa mga babae. Dahil sa pag-iral ng moralidad na may *double standard*, ang pakikiapid ay naging karaniwang bahagi ng pagkalalaki. Ganito humigit-kumulang ang sinasabi ni Elizabeth Eviota na may ugnayan ang sekswalidad, idyolohiya at praktikang pangkalinangan na nakabaon na sa buto ng bawat mamamayan. Pag-aari ng lalake, sa bisa ng kasal at relasyon, ang sekswalidad ng kababaihan. Tinitingnan ang mga babaeng tagasuplay ng mga pangangailangang sekswal ng kalalakihan. Samantalang masama sa mga babae ang pakikiapid dahil kailangan sila’y dalisay at para sa asawa lamang. Ibinunga din ng ganitong kultura ang pagkakaroon ng dalawang uri ng babae: ang inihaharap sa dambana o ang pinapakasalan, at ang kinakalunya o pampalipas-oras.⁶⁶ Mas mataas ang pagpapahalaga sa babaeng pinapakasalan bagamat pareho silang kailangan at may tinutugunan sa pangangailangan ng kalalakihan. Kung tutuusin, pareho lamang silang biktima ng isang kaayusang hindi pantay ang pagpapahalaga sa lalake’t babae. Ang babaeng pinakasalan ay nahihirapan at inaapi sa loob ng tahanan sa pamamagitan ng dobleng pasaning nakaatang sa kanila at pananakit ng asawa sa iba’t ibang paraan, pisikal man, emosyunal, berbal at sikolohikal. Sinasaktan din sila ng double standard. Ang babaeng kinakalunya ay itinuturing ng lalake, babae at buong lipunan na pangkama at mahinang klaseng mga babae. Ang mga babaeng nakikiapid, sa ganitong kunteksto ay nagiging imoral, talipandas at masamang ina. Mababa ang pagtingin sa sarili ng mismong babaeng nakikiapid dahil a ideyang “number 2 lang siya,” “nakikihati lamang sa atensyon” at “maaaring nakakagulo o nakakasira ng pamilya,” o kaya ay “pangkama” lamang; mga iskrip itong dinatnan na ng lahat ng babae sa lipunan at kanila na lamang nakabisa at naisapuso. Ang mga lalakeng nakikiapid ay macho, astig, at tunay na lalake. Kaya kahit masakit at laban sa interes ng mga babae ay nagagawa na rin niyang tanggapin. Tingnan halimbawa ang pananaw ni Aling Fely sa pambababae ng mga lalake:

“Hindi ako gumagawa ng ganon. Iniisip ko kasi yung mga anak ko. Saka hindi maganda eh. Sa lalaki ok lang. Sa ating mga babae pangit yun. Kaya hindi ako, never ako kumaliwa. Minsan, may mahihilig kasing babae. Kung minsan naman naliliitan, nalalakihan, kaya meron ganyang babae minsan. Minsan nagkukulang yung lalaki lalo na kung ginugutom ang pamilya. Siyempre tayong mga babae ang naagrabiado. Gagawa kami ng paraan para mabuhay. Pero may mga babae naman na kahit nahihirapan, natitiis nila at tama pa rin yung ginagawa.”

Makikita sa pahayag ni Aling Fely ang sikolohiya ng mga babae tungkol sa pakikiapid ng mga lalake. Una, ito ay normal sa lalake pero hindi sa babae. Pangalawa, “paraan” ito ng babae na maghanap ng kapupunan ng kanyang dinaranas na kakulangan, pinansyal man, emosyunal o sekswal at “lalo na kung ginugutom” ang pamilya. Naroon ang diin na nabubuyo sa iba ang babae dahil hindi natutugunan ang pangangailangang pang-ekonomiko ng pamilya at sa gayo’y bumubukas sa nakakatulong sa kanila. Pangatlo,

ang pakikipid ay hindi maganda para sa babae. At pang-apat, kinakailangang magtiis ang babae kahit siya ay nahihirapan. Sikolohiya ito ng kababaihang Pilipino, na ayon kay Estrada-Claudio ay nahirati sa pagtitiis, pagsasakripisyo at pagpapailalim sa dominasyon ng mga lalake. Sinang-ayunan niya ang pag-aaral ni Añonuevo na nagsasabing dalawa lamang ang modelo ng kababaihang Pilipino batay sa kasaysayan: ang birheng martir at pagiging mapagpalang ina ni Birheng Maria o ang mapang-akit na si Magdalena. Kaya aniya, tatlong katangian ang dapat taglayin ng ideyal na babae: birhen hanggang hindi nag-aasawa, mataba ang punlay kapag may-asawa at mapagtiis hanggang kamatayan. Sa pagiging mapagtiis, kailangan aniyang tanggapin nang walang tanong ang lahat ng pagsubok at kahirapan.⁶⁷ Sa buong buhay ng mga maralitang kababaihan, ganito rin ang napatunayan ng pananaliksik ni Nanette Garcia-Dungo kung saan tinalakay niya ang pakikibagay at pag-angkop na ginagawa ng maralitang kababaihan sa kanilang mga asawa tulad ng pagkukunwari, nagtutulong-tulong, nakikiusap, naninindak, nagsasakripisyo nagtitiis, nagbibigay, tinatanggap na lamang talaga sa ginhawa ang kalalakihan at nagpapasa-Diyos na lamang ng kanilang buhay.⁶⁸

Subalit iba na kung mabaligtad ang sitwasyon at ang babae naman ang pinaghihinalang gumagawa ng “kalokohan.” Nagmimistulang leon ang mga lalake na handang manlapa ng sinumang umaagaw ng kanyang “pag-aari.” Tinitingnan ang mga babaeng ari-arian na inaagaw; nababatukan ang ego ng mga lalake kapag may “nakakalalake” sa kanila; nababawasan ang kanilang “pagkalalake” na “hindi dapat nadudungisan.” Sa Lipunang Pilipino, ang pagkalalake ay iniuugnay sa machismo o pagiging malakas at dominante ng mga lalake, pagkakaroon ng maraming querida, pagkakaroon ng maraming anak, pagiging makapangyarihan sa loob ng tahanan at nagpapasya para sa buhay ng kanyang asawa at pamilya.⁶⁹ Anumang paglabag sa batas ng pagkalalake ay hinaharap nila nang marahas, lalo na sa hanay ng mga maralitang mamamayan.

Ganito ang karamihan sa mga babaeng taga-Tundo na dumanas ng karahasan mula sa mga asawa. Nagsisimula sa matinding selos na nauwi sa karahasan sa loob ng tahanan. Kwento ni Nanay Nora nang may magkagusto sa kanyang ibang lalake sa La Tondeña:

“Alam mo ligaw-tingin sa akin yon nung malaman na si Jake pala ay may tunay na asawa. Kasi noong nasa La Tondeña ako, kahit may anak ako, mukhang dalaga ako. Simple lang ako, mahaba ang buhok ko, mahaba ang suot ko at hindi ako naglilipstik. Saka medyo seksi din ang katawan ko. Nakasalubong ni Jake yung lalaki. Sabi sa akin, ‘Kaya pala patay na patay ka mahaba ang pilikmata.’ E di magkasama kami sa miting ng unyon. Doon na, may importante daw kaming pag-uusapan. Alam mo ba sinalubong ako sa gate ni Jake na may dala siyang panaksak? Nagulat ako! Tumakbo ako tapos hindi na ako makapasok sa gate namin. Yung dito ko puro dugo, nahablot pati hikaw ko. Galit na galit siya, nagseselos. Biro mo, sasaksakin niya ako. Pinuntahan pa sa Balut yung lalaki, may asawa rin. Sinugod pa dun sa Balut, sinabi pa

*dun sa asawa. Matindi talaga!”*⁷⁰

Paglalasing at Bugbugan

Malimit na tema ng mga pag-aaway ng mag-asawa ang paglalasing ng mga lalake na nauwi kadalasan sa mararahas na salpukan. Ani Nanay Fely,

*“Hindi ko malilimutang karanasan yung nag-away kami ng asawa ko one time. Nasa La Tondeña pa ako. Yung anak ko kasi iyak nang iyak. Hindi niya iniintindi. E umuwi yung katulong namin sa Bisayas eh. Inom sila nang inom simula umaga hanggang gabi. Naiinis na talaga ako, e di pinagmumura ko siya. Nagalit siya, sabi, ‘Gusto mo itapon ko yang laba mo!?!’ Tinapon nga niya yung palanggana puno ng labahin. Sa inis ko, lumayas ako. Pumunta ako sa pamangkin ko. Napaghinalaan pa ako ng asawa ko, kasi yung kumare ko, sinusulsulan siya. Ang sabi may kabit siguro iyan. Sabi ko ‘Hoy, nagpunta ako sa kamag-anak ko, hindi ako nagpunta sa ibang tao.’ Naniwala naman yung mister ko kasi alam naman niyang hindi ako ganon e.”*⁷¹

Makikita sa pahayag ni Aling Fely ang pagsukdol ng mga problema ng kababaihan. Pagod sa trabaho at pag-aasikaso ng anak, walang pakialam namang nakikipaglasingan ang asawa sa mga kaibigan. Natututo ding sumagot at makipagsindakan ang babae pero sa huli, mananaig ang kapangyarihan ng lalaki sa pamamagitan ng pambubugbog o panghihiya. Sa bandang huli, lumalayas ang mga babae para layuan ang sobrang tensyon sa kabahayan at maging ang ganitong reaksyon ay muling paghihinalaan ng kalalakihan “kung may ipinagmamalaki ba sila,” o “kung nanlalaki ba.” Ayon kay Dungo, ang batayang relasyon ng kapangyarihan ay nakikita sa mga ganitong marahas na relasyon. Lumalala ito kapag nahahamon ang kontrol ng lalaki sa asawa, nagiging bayolente lalo kung nagsisimulang sumagot ang babae o magmura sa asawa na sumasaling sa kanyang pagkalalaki. Hindi niya matanggap na ayaw manahimik ng babae laluna kung magpapakita na ito ng paggigiit at pagsapaw sa kanyang poder.⁷²

Panganak at pagpapalaki ng anak

Dahil wala pang artipisyal na kontrasepsyon sa panahong ito, at nang magkaroon ay hindi naman sila maalam sa paggamit, malalaki ang pamilyang kanilang pinanggalingan at malalaki rin ang bilang ng kanilang mga sariling anak. Sampu ang naging anak ni Nanay Feling; lima kay Nanay Leleng; pito kay Nanay Mary; lima kay Liza, tatlo ang buhay; anim kay Delia; apat kay Agapita; Lima kay Dolores; Dalawa kay Beatriz, isa ang nabuhay; Lima kay Filomena, apat ang buhay; tatlo kay Mercedesita, dalawa ang buhay; pito ang kay Estelita, anim ang buhay.

Subalit pinakamahalagang salik noon ang pananaw sa pag-aanak bilang kaloob ng Diyos. Kaya kasalanan sa Diyos ang pagtanggap. Halimbawa sa mag-asawang Nanay Feling at Tatay Eddie, *“ang anak ay bigay ng Diyos. Hindi ibibigay yan kung di kakayananing buhayin.”* Kaya panay pagdarasal ang ginagawa ng mga babae tulad ng *“Diyos ko huwag nyo naman kaming bigyan ng maraming anak.”*⁷³ Tipikal ang pagpapasadiyos ng suliranin pati ng mga bagay na may kinalaman sa kanilang katawan tulad ng *“Diyos ko kung bibigyan mo ako ng anak, yung kaya ko lang alagaan. Huwag mo ng paramihin masyado. Ikaw na ang bahala”* at *“Wala akong ginamit kahit ano, kaya wala akong kasalanan sa Diyos.”*⁷⁴

Sa kabila ng matinding takot na magbuntis at madagdagan ang anak, mas mabigat para sa kanila ang takot sa Diyos at makagawa ng kasalanan sa Diyos. Magkaganito man, gumagawa rin sila ng paraan para masansala ang pagbubuntis. May mga sumubok ng hugot (withdrawal system) at kalendaryo (rythm) *“pero wala ring epekto, dumami rin ang anak namin.”* at *“Pito na ang anak namin nang dumating ang artipisyal na family planning.”*⁷⁵ *“Nang dumating ang pills, nagpills ako para di na madagdagan ang anak namin, pero di alam ng asawa ko.”*⁷⁶ May mga tahasang tumatanggi rin sa pagtatalik, sinasabing *“ayoko, ayoko, dahil pag nabuntis ako, mahirap na.”*⁷⁷ Si Filomena ay umaalis ng bahay kapag nalalasing ang asawa para makaiwas. Pinupwersa kasi siya sa pagtatalik at nasasaktan lamang siya lalo. Nasaktan din siya sa paggamit ng IUD *“Nag-IUD ako pero one week lang. Masakit at lumabas ito. Pinatanggal ko na lang at nagpaligate ako nung huli.”*⁷⁸ Subalit kapansin-pansin din ang dominanteng takot na umiiral sa artipisyal na kontrasepsyon tulad ng saad ni Estelita:

*“Pwede namang hindi naging pito kung nagfamily planning ako pero ayaw ko. Natatakot ako. Kasi yung naririnig ko, yung nagpapaligate, may naiimpeksyon daw. Yung nagpapavasectomy, nagkakaanak din. Yung nagcocondom, kapag nabutas, mabubuo pa rin. Yung nagpipills naman, may side effect din. Ang ginawa ko, hindi na ako nagfamily planning. Ipinasadiyos ko na lang lahat.”*⁷⁹

May mga pagkakatulad din ng danas sa panganganak: mahirap at mapanganib. Si Liza ay dalawang beses namatayan ng ipinagbubuntis na sanggol. Kabuwanan na niya at panay pa rin ang paglalako ng kakanin. Hindi na niya namamalayan na *overdue* na ang kanyang sanggol kung kaya nang magsilang siya ay patay na ang bata. Dalawang beses din nabingit ang buhay ni Liza. Si Filomena ay nadapa habang nakikipaghabulan sa mga nanghuhuli ng mga vendor sa piyer. Namatay din ang kanyang sanggol. Hindi lang ito. Ang kawalan ng sapat na pre-natal care at ang problema nila sa pagpapagamot kapag ang mga ito ay nagkasakit ay dumaragdag din sa kanilang kalbaryo sa pag-aanak. Ganito ang kaso ng iba pang namatayan tulad nina Beatriz na namatayan ng pre-mature na sanggol at ni Mercedita na patay nang ipanganak ang sanggol. Maging si Estelita ay namatayan din ng isang anak.

“Maswerte” rin ang ilan sa mga napangasawa dahil maasikaso at hindi nananakit ng mga anak” tulad ni Tatay Eddie, ani Nanay Feling. Problema naman ang dobleng bilang ng mga anak laluna kung ang unang pag-aasawahan ay may bunga na. Sa kaso ni Liza, may apat na anak na ang pangalawa niyang asawa at siya naman ay may isa sa unang asawa. Nagkaanak sila ng sariling apat na anak kaya sa kabuuan, siyam ang itinataguyod nila, na naging pito dahil namatayan sila ng dalawa. “Malas” namang maituturing kung iresponsable rin ang kapatid na nang-iiwan ng anak. Halimbawa sa kaso ni Mercedita na parang “nagpasan ng krus” dahil sila ang bumuhay sa limang anak ng panganay nilang kapatid.

Mga problema sa anak at pagmamagulang

Kung maraming problema sa relasyon, higit na matibay na dibdib ang kailangan nila sa pagiging magulang. Kuntento at masaya ang ilan sa nakapanayam dahil biniyayaan sila ng mababait na anak, *“wala kaming naging problema sa anak, nakakatulong pa sa amin ngayon,”* ganito ang sinasabi nina Nanay Feling at Dolores. Pero ang mas maraming babae ay hindi ganito ang sitwasyon. Marami sa kanila ay “bigong sa anak,” ibig sabihin, hindi nakatapos ng pag-aaral kahit pinipilit igapang ang pag-aaral. May mga hindi nakapagkolehiyo dahil walang ipagpapaaral sa anak. May mga anak na babaeng *“dinas din ang danas ko, biktima din, sinasaktan ng adik na asawa.”* Sa ganitong kundisyon, *“hindi mo maipipikit ang mata mo lalo na kung sinasaktan ang anak mo. Makakapatay ka ng tao.”*⁸⁰ May anak na nasadlak sa pagtatrabaho sa bar at siyang bumubuhay kahit paano sa pamilya. May mga anak na dumami din ang anak at problemado kung paano itataguyod ang mga ito lalo na sa panahon kung nagkakasakit ang mga bata. Sa ganitong sitwasyon, silang mga lola ang tinatakbuhan kung kaya ang pakiramdam nila, *“mas kami lahat ang nagdadala.”*⁸¹

Sa pangkalahatan, dahil sa mababang antas ng pinag-aralan, kahirapan at klase ng komunidad na nilakihan, karamihan sa mga anak ay minana din ang kanilang mga hanapbuhay: pamamasura, pagiging estiba, pagkakargador, pahinante sa trak, pagtitinda sa Divisoria, pagtatrabaho sa matadero, at iba pang pasundut-sundot na hanapbuhay. Napagtanto nilang hindi natatapos ang kanilang pagdurusa kahit lumaki na ang mga anak. Nadagdagan pa nga dahil mali sila sa pag-akalang paglaki ng mga anak nila, tapos na ang obligasyon nila sa mga ito. Sa kabalintunaan, nakita nila ang kanilang sariling tagapag-alaga naman ng kanilang mga apo. Isang kalagayang nagbunsod ng panibagong siklo ng pagkakatali sa bahay.

Bukod sa problema ng pagpapaaral sa mga anak, dumadagdag pa ang problema ng maagang pag-aasawa, nang walang plano, walang kahandaan, at walang paraan para magpamilya nang sarili. Kwento ni Aling Fely,

“Yung bunso ko graphic arts ang natapos niya, pinag-aral ko yun sa AMA eh, kasi magaling yung kamay niya sa drawing. Kaya lang problema din namin siya, e nakabuntis ng babae. Kaya malaki pinayat ko dati mataba ako e. Ngayon may anak na siya, sabi ko after five years saka ninyo sundan. Buntis na naman. Diyos ko! yun ang problema naming mag-asawa ngayon. Ano ba yan? Kami ang pumapasan, kasi wala pang stable job yung anak ko. Kami nagsusuporta ng diaper... ng kung anu-ano. 22 taon pa lang yung bunso namin. Sabi ko nga pagkapanganak, magfamily planning na sila. Oo lang ng oo yung manugang ko. Kaya pabor ako diyan sa RH Bill e, para hindi dumami ang anak di ba? Dahil mahirap ang buhay ngayon.”⁸²

Problema din ng mga kananayan ng Tundo ang lumalalang sitwasyon sa droga na bumibiktima ng kanilang mga anak. Ayon kay SPO1 Dang Reyes, PO3 Reyes at PO3 Aguillar ng Presinto Uno, isa ang paggamit ng droga, *drug war* at *drug pushing* sa pinakamaraming kaso na nahahawakan nila sa Tundo.⁸³ Isa si Nanay Nora sa may ganitong suliranin. Napakalaking pasanin sa kanya na nagkaroon ng dalawang adik na anak pati mga manugang na adik. May panahong hinahangad ng mga apo ni Nanay Nora na wala na lang siya sa Tundo,

“Kasi nakikita nila, pagulong-gulong ako diyan. Dahil dito pa nagsashabu yang mga yan, pag naabutan sila ni Nanny, naku, nagpapatayan sila diyan. Talagang napagitna ako. May sugat likod ko, pagulong-gulong ako. Yang mga pinto na iyan? Sira iyan! Dun ako sa labas magdamag nakaupo lang ako. Natatakot akong pumasok. Natatakot akong mapikit, mamaya eh sasaksakin na lang ako. Si Samuel yon. Tapos yung anak ko namang babae, si Carmen, yung nanay nitong mga bata na ito, nagsasama dito ng lalaki, naggagamot din sila. Nagtutulak. Kaya ang ginawa ko umuuwi ako ng Novaliches noon, isang linggo ako. Pagbalik ko rito, alam mo ba yung tindahan ko? Binubutasan nila, sinisilip kung may makukuha.”⁸⁴

Mga kumplikadong problemang dulot ng extended family

Maraming kabahayan sa Tundo ang may extended family. Naririto ang lolo, lola, tiyo, tiya, mga kapatid na dalaga o binata, mga nakikisunong pinsan, pamangkin, bilas, at balae, at kahit mga di-tunay na magkakadugo pero magkakamag-anak sa pakitungo. Nakadadagdag ang pagiging transient-city ng Tundo dahil ito ang kagyat na silungan ng mga kamag-anak at kababayang nanggagaling sa iba't ibang probinsya, at madalas, nagiging permanente na kaya kumakapal ang tao at nagsisiksikan sa maliit na espasyo. May dala ring problema ang sitwasyong ito. Bukod sa espasyo, sakit at di sapat na serbisyong panlipunan sa mga kabahayan at komunidad, nagiging problema din ang

madalas na kaguluhan, awayan, bugbugan, krimen at gangwar.

Kila Nanay Nora, may panahong nakitira sa kanya pati pamilya ng kanyang manugang habang nagtatrabaho sa ibang bansa ang kanyang anak. Pinaglingkuran niya ang manugang at balae, pati mga kapatid ng manugang sa abot ng kanyang makakaya, kung kaya paminsan-minsan, nakakarinig siya ng mga pasaring ng mga kapitbahay na “ang sarap pala ni Nanay maging byenan. Grabe! Ang sarap ng buhay ng mga manugang!” Hindi lang pang-aalila, bandang huli, nagkaroon naman ng relasyon ang kanyang asawa at kanyang manugang.

“Ang pinakamalungkot na nangyari sa amin ni Jake ay nung inasawa niya ang aming manugang, si Elena, unang asawa siya ng anak naming si Nanny. Magulo ang buhay namin lalo na nung magdroga ang dalawa kong anak sa una. Palaging may away sa bahay namin. May ganyang sitwasyon. Kaya pinauwi ko muna si Jake sa Novaliches, sa bahay ni Joy. Ako na ang nagpalaki doon. Si Nanny naman nakapunta ng Japan. Sa panahong ito, pumupunta pala si Elena kay Jake.

Sabi niya, wag daw akong mag-isip at lilipas din yan. Ikaw ba matatanggap mo ang ganoong salita? Di bale kung ibang babae na lang, e manugang ko. Isipin mo, manugang ko, andito sa akin ang magulang niyang maysakit, ako ang nag-aasikaso dito. Yong isa niyang kapatid, si Nanny din ang nagpapaaral, tapos ganon ang ginawa niya sa akin. Napakahirap ng ginawa niya sa akin. Pangalawang balik ko, nagbunuan talaga kami. Puro galos ang mukha niya. Mula noon, ayoko na.”⁸⁵

At gaya rin ni Aling Fely, si Nanay Nora ang kumakalinga sa dalawang apong hindi maipagkatiwala sa adik na ina, na anak niya. Sa katandaan ay nagbabatak pa ng buto si Nanay Nora dahil iginagapang ang pang-araw-araw nilang buhay pati pag-aaral ng kanyang mga apo. Maraming ganito sa Tundo, “mga walang karapatang magretire” ika nga ng matatanda rito na subsob pa rin sa trabaho sa yugtong kailangang nagpapahinga na. At tulad ng maraming pamilyang Pilipino, sa mga apo sila humuhugot ng kaligayahan kung nabigo man sila sa kanilang mga anak. Sa isang lipunan na may mahigpit na pagkakamag-anak, hindi madaling magtaboy ng kapamilya kaysa makisuno. Ang ina ay balong pinagmumulan din ng kalinga at pagmamahal. At ang anak ay lubhang mahalaga sa isang pamilya. Malimit na ang pagpapahalaga sa mga anak ang dahilan kung bakit nakakatagal ang isang babae sa isang mapang-aping relasyon o makahiwalay man, naroroon ang kanyang komitment sa pagpapalaki ng anak.

Byuda at katandaan

Tila napilayan ang mga kababaihang walang katuwang sa kanilang pagtanda. Pangunahin nilang suliranin kung paano isusustini ang buhay sa pang-araw-araw lalo na't walang hanapbuhay, nakadepende lamang sa pagbibigay ng anak. "Maabutan-dili," kung minsan meron, kung minsan wala. Si Nanay Ancheta ay nabubuhay sa pagdedelihensya sa mga kapitbahay. Problematiko si Nanay Matilde sa kanyang manugang, na minsan nang nanampal sa kanya nang kanyang punahin ang kawalan ng ayos sa pamamahay isang hapong siya'y dumating galing sa paghahanapbuhay. Si Agapita ay pilit pa ring nagtatrabaho nang mabaliw ang kanyang kaisa-isang anak na inaasahan. Tanging si Filomena lamang ang nagpapasalamat at nakahinga nang maluwag nang mamatay ang kanyang asawa, aniya, "*nabunutan ako ng tinik.*" Nanggagaling ang ganitong ginhawa sa danas niya sa asawa na palagian siyang pinupwersa at kinukupitan pa sa pera. Sa mga kinapanayam, sina Nanay Leleng at Nanay Feling lamang ang mukhang tumanda nang maligaya. Si Nanay Feling ay suportado ng kanyang mga anak kung kaya sa katandaan ay nalilibang pa ng sari-sari store na ipinagkaloob sa kanya ng mga ito. Si Nanay Leleng ay nakalaya na obligasyon sa mga anak dahil pamilyado na lahat at maligaya ngayong kumikilos para sa KADAMAY.

Problema din nila sa ganitong edad ang rayuma, ulcer, malabong mata, malnutrisyon at kalungkutan. Lalong nagpapasidhi ng lumbay ang wala silang sariling pera. "*Nakakahiyang manghingi, pero wala kang magawa.*" Ito ang malimit nilang sabihin. "*Kung pwede lang huwag manghingi, hindi ako hihingi.*" Dahil sa bawat panghihingi, anila, para bang nababawasan din ang kanilang pagkatao. May umaasa sa kanila sa suportang ipinagkaloob sa mga senior citizen "*pero di naman niri-release ng guberno.*"⁸⁶ Ang ilan ay umaasa sa maliit na pensyon ng SSS na kalimitan sapat lamang para may maipambayad sila sa tubig at kuryente. Pero dahil ina silang naturingan na may malambot na puso para sa mga anak, pinakamasakit sa kanila ang makitang nagkakasakit din ang mga ito at wala na silang magawang paraan kundi tumangis na lamang.

Pagkarelihiyosa

Humuhugot sila ng lakas at patnubay sa Diyos. Katwiran nila, "*hindi ibibigay ng Diyos kung di mo kakayanin ang problema.*" Sa lahat ng dumarating na pagsubok "*bahala na ang Diyos sa akin.*" May paniniwala din silang ito ay "nakatadhana para sa kanila, " "*kalooob*" "*kapalaran*" at "*karma.*" Malakas din ang debosyon kay Birheng Maria, "*ang mga biyayang ito ay galing sa Mahal na Ina.*" "*Totoo pala ang Mama Mary,*" na ipinapalagay na naghihimala kung kaya "*natitigil ang pagtsismisan ng mga babae, nakaligtas sa sunog, kaya nakapulot ng pera, kaya nagkaroon ng magandang trabaho.*"⁸⁷ Sa panahong may sakit ang asawa't anak, naranasan ni Beatriz na maglakad ng paluhod sa altar at hilinging hipuin ang anak. Gayundin, "*kunin nyo na ang aking asawa at huwag nang pagtagalin ang paghihirap nito kung talagang kukunin nyo na ang buhay nito.*"⁸⁸

Sa Diyos din isinisiwalat ang lahat ng dinaramdam na hindi makuhang sabihin sa ibang tao. "*Ipinagdasal ko na lang na magbago siya,*" panalangin para sa mga nanlolokong

asawa.⁸⁹ "*Diyos ko mamatay na lang ako, mamatay na lang ako,*" para sa babaeng pinupwersang makipagtalik ng asawa.⁹⁰ "*Diyos ko, hipuin mo ako, tanggalin mo ang sakit na dinaramdam ko,*" para sa mga matatandang inaatake ng rayuma.⁹¹ "*Diyos ko, ikaw na ang bahala sa amin,*" bilang pangkalahatang habilin sa kawalan ng kaseguraduhan ng buhay ngayon. Ang lahat ng ito ay sumasalamin sa malalim na debosyon at pagkarelihiyosa ng mga taga-Tundo kung saan buhay na buhay din ang mga ritwal tulad ng Fiesta ng Sto. Niño tuwing Enero, Pabasa at Penitensya tuwing Kuaresma, Prusisyon at Sta. Cruzan tuwing Mayo, at sa pangkalahatan ang pagdiriwang ng Kapaskuhan kapag Disyembre. Ang Tundo ay lalong kilala sa Fiesta at lugar ng penitensya. Sa Vitas, Balut ang sentro ng paglilinis ng mga kaluluwang naliligaw at mga makasalanang. Ang Smokey Mountain ay inihalintulad din sa kalbaryong pinagpakuan kay Hesus at ginawang simbolo para idramatisa ang kadusta-dustang kalagayan at karahasang nararanasan ng mga maralitang taga-Tundo.

MGA TALA

¹ Census of Population and Housing, National Census and Statistics Office (NCSO), v. 1, 1970.

² "The Woman's World," MC, Enero 20, 1946, 4; MC, Enero 27, 1946, 4; "Red Cross Women Praise," MC, Abril 24, 1946, 6; "The Woman's World," MC, Mayo 12, 1946, 4.

³ "Women Voters to hold Rally for Osmeña," MC, Enero 25, 1946, 1&2; "Women's Rally Scheduled Today," Enero 30, 1946, 1; "Isabela Women Go For Roxas," MC, Feb.6, 1946, 6; "Fickle Women Do Fancy Acting as Politicos Court Their Votes," This Week, Weekly News Magazine of The Manila Chronicle, Feb. 19, 1946, 3.

⁴ "Woman Talks Against Alvero," MC, Enero 25, 1946, 1&2.

⁵ "Court Dissolves "War" Marriages," MC, Feb. 21, 1946, 1.

⁶ "The Woman's World," MC, Abril 28, 1946, 4.

⁷ Gaudencia R. Tecson, panayam ni Nancy Kimuell-Gabriel, Alabang Hills, Muntinlupa, Marso 27, 2004, Our Tondo: An Oral History of Tondo from 1920s to 1960s, vol. 1,87, transcript, Torres High School Class 55 Foundation Oral History Project, December 2005.

⁸ "Woman Hold up Artist, Arrested," MC, Feb. 15, 1946, 1.

⁹ "The Woman's World," MC, Abril 7, 1946, 4.

¹⁰ "UP Girls Use Battered Rooms to Hold Classes," MC This Week, Abril 14, 1946, 6.

¹¹ Consolacion Esquillo-Libante, panayam, Kalye Pampanga, Gagalangin, Tundo. 24 Marso 2011.

¹² Gloria Ceña-Villena, panayam, Kalye Pampanga, Gagalangin, Tundo. 4 Abril 2011.

¹³ Pacencia Roxas-Talao, panayam, Kalye Pampanga, Gagalangin, 4 Abril 2011.

- ¹⁴ Laura S. Dela Cruz, panayam, Kalye Benita, Gagalangin, 24 Marso 2011.
- ¹⁵ Esquillo-Libante, panayam.
- ¹⁶ Ceña-Villena, panayam.
- ¹⁷ Esquillo-Libante, panayam.
- ¹⁸ Tingnan halimbawa ang Elvira M. Pascual, "Internal Migration in the Philippines," The Population Institute First Conference on Population (Quezon City: The University of the Philippines Press, 1966), 317-322; Oscar F. Plameras, "Social, Economic and Demographic Factors Relating to Interregional Migration Streams in the Philippines, 1960-1970" (Quezon City:UP), 1-14; Don V. Hart, "Philippine Rural-Urban Migration: A View from Caticugan, a Bisayan Village," IOR Science Notes. Vol. 6 No. 2,(1971), 103-137; at Aurora E. Perez, "Trends and Patterns in Spatial Mobility," Population of the Philippines Current Perspectives and Future Prospects, Mercedes B. Concepcion, pat. (NEDA Population Development Planning and Research Paper, 1983), 43-77.
- ¹⁹ Hart, "Philippine Rural," 108-109
- ²⁰ Manuel Cobarrubias sa Tinna B. Mauricio, "A Journey to the Other Tondo," The Philippine Starweek. Sunday Magazine of the Philippine Star, December 4, 1994, 6; Cobarrubias, Our Tondo, v.2, 127-123.
- ²¹ Manuel A. Caoili, The Origins of Metropolitan Manila: a Political and Social Analysis (Quezon City: University of the Philippines Press, 1999), 68.
- ²² Manuel Cobarrubias, Juanito Ventura at Faustino Perez, Our Tondo, v.2, 83-84, 96,127, 130-133. Tinukoy ng matatanda sa lugar ang mga kilalang-kilala noong panahon pagkatapos ng gera hanggang maagang dekada 70: sina Erning Toothpick, Asiong Salonga, Pepeng Hapon, Turong Pajo, Totoy Golem, Maneng Valencia, Rody Villaruel, OXO, Sigue-sigue, Tres Cantos Gang, Grease Gun Gang, Apat na Alas, Grupong Catbalogan at Uras. Samantala ayon kay Ma Luisa T. Camagay, Tondo 1500-2010: History and Heritage, (Quezon City: Torres High School Class 1955 Foundation, 2010), 101-102, naririto din sina Ben Ulo, ang mga pangkat na Red Apache, Viking at Pusakal. Ang OXO at Sigue-sigue ay naglalaban sa lugar ng piyer samantalang sa Bangkusay-Velazquez-Herbosa naman ang Apache at Tres Cantos Gang. Ayon naman sa panayam ni Arturo Reyes, Permanent Housing, Tundo (1 Marso 2008), na dating myembro ng isang gang, naggugrupo-grupo sila ayon sa pangkat-etnikong kinabibilangan at ayon sa lugar din na tinitirhan. Mga Bisaya ang miyembro ng OXO at Tagalog ang sa Sigue-Sigue. Ang Sigue-Sigue Sputniks ay karamihan Tagalog samantalang Kapampangan ang Sigue-sigue Commandos. Idinagdag niya na mula 1965 mayroon na ring BSL – Batang Samar-Leyte at BCJ – Batang City Jail. Tato ang kanilang pagkikilanlan.
- ²³ Leona Berbijo- Zarzuela o Nanay Leleng, panayam, Moriones, Tundo, 19 Agosto, 2011. Si Nanay Leleng ang kasalukuyang Pambansang Tagapangulo ng Kalipunan ng Damayang Mahihirap (KADAMAY), ang pambansang demokratkong sentro ng maralitang tagalunsod.
- ²⁴ Ibid.
- ²⁵ Mga panayam ng may-akda kina Gaudencia Tecson, Virginia Moreno, Larry Cruz, Lucia Manotoc-Macam, Rodolfo Vera-Quizon, Delfin Gonzalez, Felino Ampil, Milagros Fernando-De Lara, Fidela Copiaco, Juanito Ventura, Pablo Capistrano, Manuel Cobarrubias, Faustino Perez, Alfredo Lim at Rodolfo Torres na matatagpuan sa Our Tondo: An Oral History of Tondo from 1920s to 1960s, vol. 1-3, transcript, Torres High School Class 55 Foundation Oral History Project, December 2005; hiwalay na panayam kina Perla Bautista, Lungsod Mandaluyong, 24 Mayo 2011 at Charito Planas, Lungsod Quezon, 27 Mayo 2011.
- ²⁶ Caoili, Origins, 69.
- ²⁷ Panayam kay Felicitas Griar-Guazon, Kalye Maginoo, Velasquez, Tundo, 7 Abril 2007
- ²⁸ Panayam kina Beatriz M. Cabuguang, Permanent Housing, Vitas, Tundo, 12 Mayo 2011; Estelita Memoracion-Peliño, Permanent Housing, Vitas, Tundo, 12 Mayo 2011.
- ²⁹ Census of Population and Housing, NCSO, Vol. 1 1970.
- ³⁰ Richard Poethig, "An Urban Squatter Policy for Metropolitan Manila, Solidarity, Vol. 6. No. 11 (November 1969):20-21.
- ³¹ Ibid, Urban, 24-25.
- ³² Ibid., 22.
- ³³ Ibid., 23 at Jurgette A.Honculada, "Case Study: ZOTO and the Twice-Old Story of Philippine Community Organizing," Kasarinlan, 1(2) 4th qtr: 14.
- ³⁴ Ibid., 28-29.
- ³⁵ Honculada, ZOTO, 13.
- ³⁶ Zarzuela, panayam.
- ³⁷ Griar-Guazon, panayam.
- ³⁸ Trinidad Gerilla-Herrera, panayam 1, Dagat-Dagatan, Kalookan, 19 Pebrero 2012.
- ³⁹ Walden Bello, Herbert Docena, Marissa De Guzman & Marylou Malig. The Anti-Development State: The Political Economy of Permanent Crisis in the Philippines (Manila: Anvil Publications, 2009), 9-15. Basahin din ang sumusunod sa kaparehong aklat: Alejandro A. Lichauco, "The International Economic Order and the Philippine Experience," 44-47; Edberto M. Villegas, "Debt Peonage and The New Society," 50-63; Merlin M. Magallona, "The Economic Content of Neo-Colonialism," 75-93. Tingnan din ang Cornelia H. Aldana, A Contract for Underdevelopment (Philippines: Ibon Databank, Inc., 1989), 13 at Alejandro Lichauco, Towards a New Economic Order and the Conquest of Mass Poverty (Philippines: SSP, 1986), 13. Amado Guerreo, Philippine Society and Revolution, 1970 (Philippines: Aklat ng Bayan, Inc., 2005), 65-87. Philippine Society and Revolution, 1970 (Philippines: Aklat ng Bayan, Inc., 2005), 65-87.
- ⁴⁰ Trining Herrera, panayam 1 at Honculada, "ZOTO," 14.
- ⁴¹ Herrera, panayam 1.
- ⁴² Ibid., 22.
- ⁴³ Honculada, "ZOTO," 15; Trining Herrera, panayam 2 at Jun Corazon, panayam, Moriones, Tundo, 16 Agosto 2011. Si Jun Corazon ay pumasok sa ZOTO noong 1976 at 20 taong gulang lamang siya noon, 57 na siya ngayon at aktibong organisador ng unyon sa Tundo.
- ⁴⁴ Para sa kasaysayan ng ZOTO sa panahong Batas Militar (1972) hanggang 1984, tingnan ang Nancy Kimuell-Gabriel, "Ang Kababaihan ng Tundo sa Panahon ng Batas Militar," Scientia, Liberal Arts Issue, San Beda College (June 2013): 10-41. Tingnan din ang Jurgette Honculada, "ZOTO," at

Maynardo P. Mendoza, "ZOTO: On Its 25th Year: Lessons & Challenges," *Intersect* (1995):18-22.

⁴⁵ Delia Adriano, panayam, *Capulong, Tundo*, 5 Mayo 2011

⁴⁶ Filomena Letran, panayam, *Permanent Housing, Vitas, Tundo*, 18 Hunyo 2011.

⁴⁷ Griar-Guazon, panayam.

⁴⁸ Estelita Feliño, panayam, *Permanent Housing, Vitas, Tundo*, 18 Hunyo 2011.

⁴⁹ Nanay Mary o Ma. Salome Palo-Degollacion, panayam, *Temporary Housing, Aroma, Vitas, Tundo*, 5 Abril 2011.

⁵⁰ Dolores Dela Cruz, panayam, *Permanent Housing, Vitas, Tundo*, 12 Mayo 2011.

⁵¹ Ibid. _____

⁵² Ibid.

⁵³ Eliza Estrada-Ancheta, panayam, *Permanent Housing, Balut, Tundo*, 15 Disyembre, 2010.

⁵⁴ Felipa Aguinaldo-Bayes, panayam, *Permanent Housing, Balut, Tundo*, 12 Mayo 2011.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Flordeliza Cruz, panayam, *Permanent Housing, Vitas, Tundo*, 12 Mayo 2011.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid.

⁴⁶ Filomena Letran, panayam, *Permanent Housing, Vitas, Tundo*, 18 Hunyo 2011.

⁴⁷ Griar-Guazon, panayam.

⁴⁸ Estelita Feliño, panayam, *Permanent Housing, Vitas, Tundo*, 18 Hunyo 2011.

⁴⁹ Nanay Mary o Ma. Salome Palo-Degollacion, panayam, *Temporary Housing, Aroma, Vitas, Tundo*, 5 Abril 2011.

⁵⁰ Dolores Dela Cruz, panayam, *Permanent Housing, Vitas, Tundo*, 12 Mayo 2011.

⁵² Ibid.

⁵³ Eliza Estrada-Ancheta, panayam, *Permanent Housing, Balut, Tundo*, 15 Disyembre, 2010.

⁵⁴ Felipa Aguinaldo-Bayes, panayam, *Permanent Housing, Balut, Tundo*, 12 Mayo 2011.

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Flordeliza Cruz, panayam, *Permanent Housing, Vitas, Tundo*, 12 Mayo 2011.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ Ibid. _____

⁶⁰ Timmy Loberiano, panayam, *Maginoo, Tundo*, 5 Mayo 2011.

⁶¹ Nora Villanueva, panayam, *Capulong Highway, Tundo*, 15 Abril 2011.

⁶² Ibid.

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid.

⁶⁶ Elizabeth Uy Eviota, *The Political Economy of Gender: Women and the Sexual Division of Labour in the Philippines*, (London & New Jersey: Zed Books Ltd., 1992), 21-27.

⁶⁷ Sylvia Estrada-Claudio, "The Psychology of the Filipino Woman," *Review of Women's Studies*. UP CSWCD Vol. 1 No. 2 (1990-91):1-9.

⁶⁸ Nanette Garcia-Dungo, *The Social Construction of Subordination/Domination Among Women in Urban Poor Household*, UP Diliman College of Social Sciences and Philosophy Publications (1999): 24-27.

⁶⁹ Tingnan halimbawa ang talakay ni Leonardo de Castro sa "Lalaki, Pagkalalaki at Pagkamagino," *Gender Issue in Philippine Society*, CSSP Publications v. 52, nos 1-4 (1995):143-166 kung saan ipinaliwanag niya ang bayolohikal, kultural at etikal na konsepto ng lalaki at ang sukatan ng pagkalalaki sa konteksto ng lipunang Pilipino.

⁷⁰ Villanueva, panayam.

⁷¹ Bayes, panayam.

⁷² Dungo, *Social Construction*, 29.

⁷³ Griar-Guazon, panayam.

⁷⁴ Felenio, panayam.

⁷⁵ Griar-Guazon, panayam.

⁷⁶ Degollacion, panayam.

⁷⁷ Ibid.

⁷⁸ Filomena Letran, panayam, *Permanent Housing, Vitas, Tundo*, 18 Hunyo 2011.

⁷⁹ Felenio, panayam.

⁸⁰ Cruz, panayam.

⁸¹ Ibid.

⁸² Bayes, panayam.

⁸³ SPO1 Dang Reyes, PO3 Reyes at PO3 Aguilar, panayam, 8 Disyembre 2010.

⁸⁴ Villanueva, panayam.

⁸⁵ Villanueva, panayam.

⁸⁶ Estrada-Ancheta, panayam, Permanent Housing, Vitas, Tundo. 15 Disyembre 2010.

⁸⁷ Degollacion, panayam.

⁸⁸ Beatriz M. Cabuguang, panayam, Permanent Housing, Vitas, Tundo, 12 Mayo 2011.

⁸⁹ Delia Garcia-Adriano, panayam, Capulong Highway, Tundo, 5 Mayo 2011.

⁹⁰ Letran, panayam.

⁹¹ Estrada-Ancheta, panayam,

MGA SANGGUNIAN

Panayam

Adriano, Delia Garcia. Capulong Highway. Tundo, Maynila. 5 Mayo 2011

Ancheta, Eliza Estrada. Permanent Housing, Tundo. 15 Disyembre 2010.

Bautista, Perla. Lungsod Mandaluyong. 24 Mayo 2011

Bayes, Felipa Aguinaldo. Permanent Housing, Vitas, Tundo. 12 Mayo 2011

Cabuguang, Beatriz M. Permanent Housing, Vitas, Tundo. 12 Mayo 2011

Copiaco, Fidela. Hospicio de San Jose. Quiapo, Maynila. 10 Marso 2005

Corazon, Jun. Moriones, Tundo. 16 Agosto 2011.

Degollacion, Ma. Salome. Temporary Housing, Aroma, Vitas, Tundo. 5 Abril 2011

Dela Cruz, Dolores. Permanent Housing, Vitas, Tundo. 12 Mayo 2011.

Dela Cruz, Laura Santos. Pampanga, Gagalangin, Tundo. 24 Marso 2011.

Cruz, Flordeliza P. Permanent Housing, Tundo. 6 Mayo 2011 at 6 Hunyo 2011.

Ela, Lydia Alejandro, Dagat-Dagatan, Navotas. 30 Mayo 2012.

Felenio, Estelita. Permanent Housing, Vitas, Tundo. 18 Hunyo 2011.

Guazon, Felicitas Griar. Maginoo, Magsaysay Village, Tundo. 7 Abril 2011.

Herrera, Trinidad Gerilla. Dagat-Dagatan, Calocan. 22 Marso 2011 at 19 Pebrero 2012.

Letran, Filomena. Permanent Housing, Vitas, Tundo. 18 Hunyo 2011

Libante, Consolacion Esquillo. Pampanga, Gagalangin, Tundo. 24 Marso 2011

Loberiano, Timoteo E. Maginoo, Tundo. 5 Mayo 2011.

Our Tondo: An Oral History of Tondo from the 1920s to the 1960s. 3 Bolyum. Transkrip. Panayam ni Nancy

Kimuell-Gabriel sa ilalim ng Proyektong Kasaysayang Pasalita ng Torres High School Class 55 Foundation, 2004-2007. Nasa pag-iingat ni Atty. Luis T. Sioson.

Planas, Charito L. Lungsod Quezon. 27 Mayo 2011.

Reyes, Arturo, Permanent Housing, Tundo (1 Marso 2008),

Reyes, Dang (SPO2), PO3 Reyes at PO3 Aguilar. Presinto Uno. Tundo. 8 Disyembre 2010.

Villanueva, Nora. Capulong Highway, Tundo. 15 Abril 2011.

Villanueva, Nora at Loberiano Timoteo E. Capulong Highway, Tundo. 14 Abril 2011.

Villena, Gloria Ceña. Pampanga, Gagalangin, Tundo. 4 Abril 2011.

Zarzuela, Leona. Moriones, Tundo. 19 Agosto 2011.

Dyornal

Castro, Leonardo de. "Lalaki, Pagkalalaki at Pagkamagino," sa *Gender Issue in Philippine Society*, CSSP Publications v. 52, nos 1-4 (1995):143-166.

Estrada-Claudio, Sylvia. "The Psychology of the Filipino Woman," *Review of Women's Studies*. UP CSWCD Vol.1 No. 2 (1990-91):1-9.

Garcia-Dungo, Nanette. *The Social Construction of Subordination/Domination Among Women in Urban Poor Household*, UP Diliman College of Social Sciences and Philosophy Publications (1999): 24-27.

Hart, Don V. "Philippine Rural-Urban Migration: A View from Caticugan, a Bisayan Village," *IOR Science Notes*. Vol. 6 No. 2,(1971): 103-137.

Honculada, Jurgette A. "Case Study: ZOTO and the Twice-Old Story of Philippine Community Organizing," *Kasarinlan*, 1(2) 4th qtr:

Kimuell-Gabriel, Nancy. "Ang Kababaihan ng Tundo sa Panahon ng Batas Militar," *Scientia Liberal Arts Issue*, San Beda College (June 2013): 10-41.

Mendoza, Meynardo P. "ZOTO: On Its 25th Year: Lessons & Challenges." *Intersect* (1995) 18-22.

Pascual, Elvira M. "Internal Migration in the Philippines." The Population Institute First Conference on

Population. University Population Institute (1966): 317-322.

Perez, Aurora E. "Trends and Patters in Spatial Mobility." *Population of the Philippines Current Perspectives and Future Prospects* edited by Concepcion, Mercedes B. NEDA Population Development Planning and Research Paper (1983): 43-77.

Plameras, Oscar. "Social, Economic and Demographic Factors Relating to Interregional Migration Streams in the Philippines, 1960-1970. UP Population Institute (1975): 1-14.

Poethig, Richard. "An Urban Squatter Policy for Metropolitan Manila, *Solidarity* Vol. 6. No. 11 (November 1969):20-21.

Pahayagan at Magasin

"An Annual Day of Living," WHO, January 30, 1982, Vol. 4, np. 38; Augusto Miranda, "The Story of the Sto. Niño of Tondo," *Mr & Ms*, Jan. 28, 1992, 13.

Beltran, Benigno P. SVD. "Hope for Smokey Mountain." *Philippines Free Press*, January 23, 1988.

Manila Chronicle (MC)

"The Woman's World," *MC*, Enero 20, 1946, 4;

"The Woman's World," *MC*, Enero 27, 1946, 4;

"Women Voters to hold Rally for Osmeña," *MC*, Enero 25, 1946.

"Woman Talks Against Alvero," *MC*, Enero 25, 1946.

"Women's Rally Scheduled Today," Enero 30, 1946.

"Isabela Women Go For Roxas," *MC*, Feb.6, 1946.

"Woman Hold up Artist, Arrested," *MC*, Feb. 15, 1946.

"Fickle Women Do Fancy Acting as Politicos Court Their Votes," *This Week*, Weekly News Magazine of The Manila Chronicle, Feb. 19, 1946.

"Court Dissolves "War" Marriages," *MC*, Feb. 21, 1946.

"The Woman's World," *MC*, Abril 7, 1946.

"UP Girls Use Battered Rooms to Hold Classes," *MC This Week*, Abril 14, 1946.

"Red Cross Women Praise," *MC*, Abril 24, 1946.

"The Woman's World," *MC*, Abril 28, 1946.

"The Woman's World," *MC*, Mayo 12, 1946.

Mapayo, Hansel . "Sto. Niño: Sighs, Smiles and Struggles," *Homelife*, January 1989:24-25.

Mauricio, Tinna B. "A Journey to the Other Tondo," *The Philippine Starweek. Sunday Magazine of the Philippine Star*, December 4, 1994.

Murphy, Dennis . "Come to Smokey Mountain for the Stations of the Poor," *Sunday Inquirer*, May 27, 1988:11;

Quiambao, Boyet G. "The Feast of Santo Niño: Celebration of Life," *The Sunday Times Magazine*,

January 18, 1987.

"Tondo and the Other "Tondo" Historical and Cultural Exhibit Souvenir Program. Torres High School 1955 Class Foundation. Manila: Philamlife Building, 1989.

Aklat

Aldana, Cornelia H. *A Contract for Underdevelopment* . Philippines: Ibon Databank, Inc., 1989.

Bello, Walden; Docena, Herbert ; De Guzman, Marissa & Malig. Marylou. *The Anti-Development State: The Political Economy of Permanent Crisis in the Philippines*. Manila: Anvil Publications, 2009.

Beltran, Benigno. *Smokey Mountain: Ravaged Earth and Wasted Lives*, Manila: Divine Word Publication, 1994.

Camagay, Ma Luisa T. *Tondo 1500-2010: History and Heritage*. Quezon City: Torres High School Class 1955 Foundation, 2010.

Caoili, Manuel A. *The Origins of Metropolitan Manila: a Political and Social Analysis*. Quezon City: University of the Philippines Press, 1999.

Census of Population and Housing, *National Census and Statistics Office (NCSO)*, v. 1, 1970.

Eviota, Elizabeth Uy. *The Political Economy of Gender: Women and the Sexual Division of Labour in the Philippines*. London & New Jersey: Zed Books Ltd., 1992.

Guerrero, Amado. *Philippine Society and Revolution*, 1970. Philippines: Aklat ng Bayan, Inc., 2005.

Kerkvliet, Melinda Tria. *Manila Workers' Unions 1900-1950*. Quezon City: Melinda Tria- Kerkvliet and New Day Publishers. 1992.

Lichauco, Alejandro. *Towards a New Economic Order and the Conquest of Mass Poverty*. Philippines: SSP, 1986.

Tesis at Disertasyon

Kimuell-Gabriel, Nancy. *Pook at Pagsasakapangyarihan: Ang mga Kababaihan ng Tundo, 1946-2008*.
Doctoral Dissertation, University of the Philippines, 2012.

Nunag Angelito. *Tondo During The Japanese Occupation: Living The War Years 1941-1946*. Masteral
Thesis, University of the Philippines, April 2010.

Taguiwalo Judy M. Babae, *Obrera, Unyonista: Kababaihan ng Kilusang Paggawa sa Maynila 1901-1941*.
Doctoral Dissertation, University of the Philippines, July 2007.

* * *

Si **Dr. Nancy Kimuell-Gabriel** ay kasalukuyang Assistant Professor sa Departamento ng Filipino at Panitikang Pilipino sa Kolehiyo ng Arte at Literatura, Unibersidad ng Pilipinas. Dati siyang Tagapangulo ng Department of Social Sciences sa San Beda College at naging faculty din sa UP Manila, Dela Salle University at Ateneo de Manila University.

Nakapagtapos siya ng AB History, MA History at PhD in Philippines Studies sa Unibersidad ng Pilipinas - Diliman. Ang kanyang disertasyon ay hugpungan ng kasaysayang pampook at pangkababaihan tungkol sa Pook at Pagsasakapangyarihan: Ang Kababaihan ng Tundo mula 1946 Hanggang 2008. Ang kanyang tesis na TIMAWA: Kahulugan, Kasaysayan at Kabuluhan sa Lipunang Pilipino ay pinarangalan naman sa De La Salle University ng Gawad Lasallian noong 2008 bilang Pinakamahusay na Tesis sa Pilipino. Nagwagi naman ang sanaysay niyang “Kubeta” ng Ikatlong Gantimpala sa Gawad Palanca noong 2011. Ilan sa mga nailathala niya tungkol sa kababaihan ang “Asawa at Inaasawa: Ang Kalaguyo sa Kasaysayan,” at “Mga Kababaihan ng Tundo sa Ilalim ng Batas Militar.”